

DR. KONCZ GÁBOR:

MŰVELŐDÉSI OTTHONOK: KOMPLEX ELEMZÉS, 1945-1985.

Avagy: „...a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg...”

Tovább írásra, az elemzések folytatására ajánlom ezt a tanulmányt, melyet többszöri átdolgozás után, 1985-ben fejeztem be. 1986-ban a Műzsák Könyvkiadó négy évig érvényes szerződést kötött kiadására, s azt tervezte, hogy „Művelődési otthonok, tegnaptól holnapig” címmel kötetben jeleníti meg. Ez lett volna a könyv első tanulmánya. Követte volna Andrassy Mária statisztikai felmérésen alapuló írása, amely egy meghatározott évre vonatkozó keresztmetszetet mutatott volna be. A gyűjtemény a múlt és jelen tendenciáin túlmenően, a kibontakozás lehetőségét is felmutatta volna Beke Pál tanulmányával. A Műzsák Könyvkiadó akkori tájékoztatója szerint közös tanulmánykötetünket félig már ki is szedték, de pénz hiányában megjelentetni nem tudták. Beke Pál írása megjelent „Művelődési otthonon innen és túl” címmel (1987, Művelődéskutató Intézet, 109 old.). Andrassy Mária írása ugyancsak megjelent „A művelődési otthonok. Adottságok, lehetőségek, eredmények a hetvenes években”. (Művelődéskutató Intézet, 1985. 190 old.) A publikálást én az elmúlt tizenhat év alatt elszerencsétlenkedtem. Ez azért is szomorú, mert ebben az írásomban sikerült tisztázni a statisztikai lehetőségeket, következetes módszertani szigorúsággal megfelejteni a tendenciákat, s ma is úgy vélem, hogy valóban komplex elemzést adtam. A formálódó kéziratból akkor csak egy rövid összefoglaló jelent meg: „Művelődési otthoni politológia” címmel. (In: Tallózó. Válogatás az Alföld közösségi művelődési vitájából. Szerk.: Beke Pál. Műzsák Könyvkiadó, 1984. 100-113. old.) Később ismét egy összefoglaló jelent meg, utalva a rendszerváltás közművelődési dimenziójára is. („Húsz évről – harminc percben!” Szerk.: Kenyeres Sándorné. In: Egy emberöltő a közművelődésben. Húszévesek a pályán – országos szakmai konferencia. Szolnok, 1999. 19-26. old.)

Az 1985-ben még keménynek számító írásom csak most jelenik meg először. Mégis százak tanulhattak az elemzésből. Az elmúlt másfél évtized alatt ugyanis számtalan előadást tartottam a művelődési vezetőképzés, az egyetemi népművelő (majd művelődésszervező, kulturális menedzser...) képzés és a továbbképzések keretében. Semmit nem változtattam a szövegben. Ez így kor- és kór-történeti dokumentum. Úgy tudom, azóta sem készült ilyen komplex elemzés. Persze a mai és jövőbeni hasznának megítéléséhez és felhasználásához figyelembe kell venni az azóta megjelent, mérvadó irodalmat. Én akkor nem ismertem Kovalcsik József monumentális áttekintését: „A kultúra csarnokai. A közösségi művelődés színterei – utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása.” (Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1986. I-II-III. kötet; 544 + 504 + 369 old.), csak egy előzetes tanulmányra hivatkoztam a 15. jegyzetben. Nem sorolom az időközben publikált fontosabb műveket, ám megemlítem, hogy Beke Pál: „Méltóságkereső. Önéletrajz és szak-

matörténet” című könyvében (epl editio plurilingua, Budapest, 2001. 416 old.) bőséges irodalmat is találnak az érdeklődők. Írásom mostani, 2002-es, kései közlésének értelme nem csupán az, hogy a témakör történelmével foglalkozókat remélhetőleg segítse. Ezen túlmenően azt szeretném, hogy valakik (például szakdolgozatok keretében) vállalnák a folytatást; annak bemutatását, hogy mi és minként történt 1985 óta! Tudományos témának is kínálkozik a lehetőség: érdekes és érdemes lenne folytatni (megfelelő módszertani körültekintéssel) a statisztikai elemzéseket, hiszen a probléma felvetésnél megfogalmazott kérdések ma is ugyanazok! Az áttekinthetőség érdekében íme az írás tartalomjegyzéke, megjegyezvén, hogy a jegyzetek az akkori kor szokásai szerint készültek. Ismétlem: az írás 1985-ben készült...

Tartalom

1. A probléma és a vállalt feladat
2. Közösség, művelődési otthon, politika
  - 2.1. Érdekek és intézmények
  - 2.2. „Elvész a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyverét...”
  - 2.3. Tervutasításos népművelés
  - 2.4. Társadalmi erőforrások és központi intézkedések
  - 2.5. Új koncepció
  - 2.6. Decentralizálás és recentralizálás
  - 2.7. Besorolási rendelet, statisztikák és korszakok
3. Pénzek, szabályozók, feszültségek
  - 3.1. Beruházások
  - 3.2. Folyó finanszírozás
  - 3.3. Ki, kit ver át? (Szabályozás)
  - 3.4. Kínálat és kereslet
4. Emberek és kiutak
  - 4.1. Népművelők
  - 4.2. Kiutak
    - 4.2.1. Mozog a hivatal
    - 4.2.2. Közös fenntartás, integráció, komplex
    - 4.2.3. Szociológiai eu-tópizmus
    - 4.2.4. Nyitott ház és funkcionális tervezés
  - 4.3. Összefoglalás
5. Jegyzetek

1. A PROBLÉMA ÉS A VÁLLALT FELADAT

Nem tudok szabadulni a képtől: az úr úgy serkentette gyorsabb iramra a lovat, hogy pálcájával ütemesen verte a kocsis fejét.

„Nem látogatják, mert nem változik – és nem változik, mert nem látogatják.” Számomra a legtömörebben ez a mondat foglalja össze a művelődési otthonok válságát jellemző alapvető ellentmondást.

Ez a két idézet most úgy kapcsolódik össze, hogy az utóbbiból logikus út vezet a művelődési otthoni kínálat elemzéséhez, és ennek kapcsán a népművelők felelősségének felvetéséhez. Azért kerülhet szóba a felelősség, mert az elmúlt négy évtized során, de különösen az 1970-es években, tényleges és perspektivikus társadalmi igény, politikai határozat, állami törvény, állásfoglalások és útnmutatók tömkelege serkentette a népművelőket is a változó művelődési szükségleteknek megfelelő, hatékonyabb munkára. Ide azonban máris kínálkozik az első idézet modernizált analógiája: a népművelő volt az a sofőr, aki a tudatában felgyülemlett külső serkentéstől űzve, kínlódva nyomta a gázpedált, miközben a karburátor – beépített hibája nyomán – egyre szűkebben adagolta az üzemanyagot, és a kézifék be volt húzva...

Ha a kép jelentését fejtegetjük, azonnal érezhetjük, hogy a művelődési otthonok válságának problémaköre sokkal összetettebb annál, semmint hogy a kereslet és kínálat fentiekben sommásan megfogalmazott circulus vitiosusával, s ebből következően a népművelők felelősségének vizsgálatával meg lehessen érteni. Ezt a kijelentést szeretném fejtegetni ebben a tanulmányban: azt tehát, hogy a válságot tömören jellemző alapvető ellentmondás „kívülről” meghatározott, és a népművelők felelőssége korlátozott. A sietőseknek azonban máris elmondom: az elemzés végén a kiút mai reális lehetőségét mégiscsak az ördögi kör feloldásában, és ennek kapcsán a népművelői tevékenység új alapokra helyezésében látom. Ezzel kapcsolatos mondanivalóm lényege majd az lesz, hogy változnia kell az intézménynek ahhoz, hogy látogassák; aztán majd látogatják, és így változni fog...

E felismerésig és magyarázatáig azonban meglehetősen összetett kérdéskörökre kell választ keresni. Alapvetően egyrészt azt kell vizsgálni, hogy a művelődési otthonokkal kapcsolatban lajstromozható problémák mennyiben fakadnak a politikai rendszerből. Vizsgálni kell tehát a társadalmi nyilvánosság problémáját és a nyilvánosság intézményeinek irányítását. Másrészt azt kell elemezni, hogy a problémák mennyiben fakadnak a művelődési otthonokat körülvevő társadalmi, gazdasági környezet, illetve szűkebben: az újratermelés kulturális szférájának változásaiból. Harmadrészt arra kell a figyelmet fordítani, hogy a problémák oka mennyiben ragadható meg az irányítás eszközrendszerében, a tervezésben, finanszírozásban, szabályozásban.

Ismét szeretnék bekapcsolódni a művelődési otthonok gondjait tárgyaló permanens viták folyamatába.¹ A készítés kettős. Egyrészt úgy vélem, hogy a társadalmi újratermelés művelődési folyamataiban és a társadalmi nyilvánosság fórumai között igen nagy a „művelődési otthon” gyűjtőnévvel jelölt intézmény potenciális szerepe. Többek között azért is nagy ez a szerep, mert számos helységben és lakóközvetben, a differenciált kulturális intézményrendszer híján, a művelődési otthon a közösségi művelődés

egyetlen intézménye. Másrészt vizsgálódásra készlet az, hogy úgy érzem: az áttekintő összegzésre magamnak is szükségem van. Jogosítvány szerint nem vagyok ugyan népművelő, és sohasem dolgoztam a művelődési otthonok irányításának valamely szintjén, ám mint közgazdász kutató végeztem az intézményhálózattal kapcsolatos vizsgálatokat. Éppen tíz éve, hogy 1975-ben, a sokak számára emlékezetes „kirajzást”, a budapesti művelődési otthonok és klubok látogatói szemszögű, meglepetésszerű vizsgálatát végeztük²; abban az évben a felügyeleti elemzést is lebonyolítottuk,³ s hat éve, hogy a Népművelési Intézet munkacsoportja összefoglalta a változási tendenciákat, egy lehetséges programot is adva⁴. Az elmúlt évek során több tucat előadást tartottam a népművelőknek, s az ezek nyomán kibontakozott eszmecserek mindig friss tapasztalatokat adtak. Ezért is van az, hogy a művelődési folyamatokat áttekintő nagyobb elemzés során a közművelődésnek ezt a szeletét belülről is tudom nézni⁵. Annál is inkább, mert mint potenciális népművelő megpróbáltam végiggondolni és elemezni a művelődési ház tevékenységének társadalmi tervezési szemléletű szervezését Sárospatak esetében⁶. E munka során többek között az izgatott, hogy a kulturális szféra hosszú távú, népgazdasági szintű tervezésének kritikai elemzése nyomán kialakított szempontjaink hogyan érvényesülhetnek és módosulnak a helyi, intézményi tervezés esetében⁷. Tehát szakemberként, állampolgárként és lakosként egyaránt érzem a közösségi művelődés és a művelődési otthonok válságát, a hiány személyes hiányom is.

A válság szót említettem; ezért, mert a kulturális szférában nem múló divat a művelődési otthonok esetében sem erről beszélni⁸. De itt is fel kell tenni a kérdést: miféle válság van? Kínálati, keresleti (azaz látogatói), gazdasági, szakmai, irányításpolitikai? Vagy mindez úgy együtt, hogy az egyébként nem válságos, de „problematikus” elemek egymást erősítve – a szinergizmus törvényét követve – végül is kiadnak egy jókora válságot? Bonyolult probléma a művelődési otthon – a „kulturháztól” az „agóráig...” S itt nem véletlenül Arisztotelész tanítása jut eszembe: „Aki a tudományos kutatásban helyes úton akar előre haladni, annak jó, ha munkája megkezdése előtt helyesen szembe tud nézni a kérdésekkel. A későbbi helyes belátás ugyanis a megelőző kérdésseltevések megoldása, s aki a csomót nem ismeri, az nem is tudja megoldani...”⁹ A stagirita módszertani tanítása ebben az esetben is meghatározza a dolgozat belső logikáját. A szakirodalom és a beszélgetések szerint a művelődési otthonok esetében olyan nagy ugyanis a megítélési zűrzavar, hogy nem spórolhatom meg a szisztematikus elemzést. (Arisztotelész meghatározza a tárgyat, amiről szólni kíván. Aztán felsorolja és értékeli a tárgyról felmerült magyarázatokat. Majd felkutatja, és sokoldalúan megvizsgálja a kérdés nehézségeit. Végül a kritikai elemzés felhasználásával megjelöli a megoldást. Erre azért nem árt emlékeztetni, mert a kulturális szféra, és ezen belül a művelődési otthonokkal kapcsolatos

tos krónikus problémák és feszültségek kiéleződésével sajátos módon a fogalmi zűrzavarba burkolódzó mellébeszélés is szaporodik.)

Senki sem állítja, hogy a közösségi művelődés és a művelődési otthonok problémája teljesen azonos. Ám az elmúlt évtizedek e tárgyban folytatott vitáit tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy az előbbi kapcsán azonnal ennek az intézménynek a gondjairól beszéltek és beszélünk. Ha a művelődési otthonok válságának lényegét meg akarjuk érteni, és ha lehetséges kiutakat próbálunk felvázolni, akkor az előzőekben vázolt nagyobb vizsgálati kérdéskörökön belül a részletezett, *helyesnek vélt kérdések a következők*. Hogyan függ össze a közösségi művelődés és a művelődési otthon? Mi a művelődési otthonok funkciója? Milyen értékeket kínál az intézmény; mi jellemzi a keresletet és kínálatot? S mindezek nyomán milyen kritikus egyensúlyi területekkel, feszültségekkel kell szembenézni? Ha a válságérzetet vagy a válság tényét és strukturális összetevőit le tudjuk írni, akkor az lesz a kérdés, hogy milyen megfontolások (értékek) mentén, milyen kiút-lehetőségek vázolhatók fel az elmúlt évtizedek tapasztalatai és a várható társadalmi-gazdasági mozgások függvényében?

A vitákban minduntalan visszatérő – s tulajdonképpen az egyetlen, osztatlan egyetértéssel hangoztatott – megállapítás, hogy *a művelődési otthon hálózat alapszisztemájának hajdani létrehozási körülményei máig meghatározzák a működést*. Tehát a mai ellentmondások gyökerei az 1940-es évek végéig, az 1950-es évek elejéig nyúlnak vissza. A kérdésekre adandó válaszok során a politikatörténeti elemzést ezért sem lehet kikerülni, de fel kell tenni a kérdést, hogy így van-e ez, és ha igen, akkor „hogyan van így”. Az áttekintésben a *művelődési otthon hálózat kialakulásának és változásának politikai ideológiájára koncentrálunk*; azt is vizsgálva, hogyan függött ezzel össze az intézmények létrehozását és működtetését érintő gazdaságpolitika. Szemléleti és módszertani kiindulásom az, hogy *a művelődés (és intézményei) irányításának három, szorosan összefonódó dimenziója van*: 1. ideológiai, politikai, 2. az adott tevékenységekkel és intézményesült formáikkal kapcsolatos szakmai, 3. gazdasági, jogi. Az elvi követelmény nyilván az, hogy az utóbbi az előbbi kettőt szolgálja. *A gyakorlatban az irányítás e három dimenziója hierarchizált és érdekellentéteket hordoz*. Ebből az következik, hogy *az intézmények tevékenységét egyrészt a mindenkori erősebb dimenzió, másrészt a finanszírozó határozza meg*. (Ezért van az, hogy gazdasági recessziók esetén a fizetőképes kereslet rövid távú átlag igénye jobban érvényesül...) Szükséges tehát az irányítás dimenzióit az eszközök oldaláról is vizsgálni, elemezve a tervezést, szabályozást és ezek intézményeit.

Ez a történeti és politológiai szemléletű áttekintés nem levéltári jellegű; tehát nem újabb adalékokat ad, hanem a folyamatok meghatározóit, struktúráját igyekszik megragadni. Erre – úgy vélem – azért van szükség a szűkebb népművelői szakmán kívül is, mert az elmúlt évtize-

dek szakirodalmának tanulmányozása és a népművelőkkel folytatott sok-sok beszélgetés után, valamint az országot járva a művelődési otthonokba való be-kiszédülés során Beke Pálhoz hasonlóan úgy éreztem, hogy a ráolvasásoktól, a félbemaradt kísérletektől tényleg devalválódtak szavaink. „A szövegek tartalmukat veszítették; ugyanúgy fogalmaz, érvel és indokol, aki változtatni akar, mint aki nem. Nyomasztanak azok a klisék..., hogy nagyterem, hogy ünnepélyesen felemelkedő függöny, hogy drapériával borított asztal, hogy csinnadrattás nagyrendezvény, hogy diavetített élménybeszámoló, hogy kínos hallgatás a vitaesteken...”¹⁰ És nyomasztanak azok a klisék – bármennyire is igazak! –, hogy az elvekhez, előírásokhoz, kívánalmakhoz rendelkezésre álló pénz alig valami.

A „Közösség, művelődési otthon, politika” című fejezetben a művelődési otthonok kialakulásának körülményeit, az intézmények funkcióit, a művelődéspolitikai és szakmai irányítás jellemzőit, változási tendenciáit vizsgálom. Bemutatom a kínálat és kereslet néhány összefüggését is. A „Pénzek, szabályozók, feszültségek” cím alatt arról lesz szó, hogy kinek mennyibe kerül mindez és milyen játékszabályok között. Az „Emberek és kiutak” fejezetben a jogosítvány szerinti népművelőkről és a potenciális népművelőkről lesz szó, illetve itt adok kritikai elemzést a válság megoldására tett különböző kísérletekről, reformtörekvésekről; vázolva egy lehetséges „hogyan tovább” elemeit is.

2. KÖZÖSSÉG, MŰVELŐDÉSI OTTHON, POLITIKA

2.1. Érdekek és intézmények

A demokratizálódást, a vállalkozást, az egyesületeket érintő mai eszmecserék kapcsán, a történeti és szociológiai munkák publicitása nyomán, sokan most fedezik fel a *társadalmi nyilvánosság s ezzel együtt a közösségi művelődés két világháború ill. 1945-1948 közötti intézményeit*. Meghívók, újságcikkek, hirdetések, feljegyzések, visszaemlékezések stb. alapján, településtípusonként impozáns nagyságú listákat lehet ezekről összeállítani. A kaszinók, gazdasági körök, iparos körök, olvasókörök, kávéházak, munkásotthonok, legény- és leányegyletek, az agrárszocialista, munkás- és egyházi mozgalmak, a különböző értelmiségi csoportosulások megannyi intézményi formáját sorolhatnám. A minap egy közművelődési vitán hallottam, hogy valaki kiszámította: kisvárosában egy felszabadulás előtti időpontban jóval több négyzetméternyi közösségi tér jutott egy lakosra, mint manapság. Tóth László tanulmányában olvasom, hogy az 1983-tól folyó, besenyőtelki falukutatás során a társadalmi nyilvánosság fogalmát – nyilván Habermas nyomán¹¹ – úgy definiálták, hogy „...ezalatt azt az intézményesült társas érintkezési rendszert értjük, amelyben a társadalom – különböző elvek szerint szerveződő – csoportjai a különböző kérdésekkel kapcsolatban kidolgozzák álláspontjukat, és ezt más csoportokkal ütköztetik, ill. más csoportokkal konszenzusra

jutva, vagy azok ellenére érvényesítik. A legtágabb értelemben vett politikai tevékenység tereiről van itt szó, ahol az értékrendtől kezdve a kifejezetten politikai természetű ügyekig terjedő skálán minden, emberek nagyobb csoportját érintő probléma felmerül.¹² E definíció mentén a társadalmi nyilvánosság intézményeit rendeltetésük szerint az alábbi hét nagyobb csoportban vették számba a századfordulótól: 1. Az állami politikával kapcsolatos teendőket ellátó intézmények (állami szervek, képviselőtestület ill. tanács), 2. Pártok, 3. Egyesületek, egyletek, társadalmi szervezetek, 4. Gazdasági társulások, 5. Kocsmák, 6. Az intézményesült társas együttlét rendszeresen működő formái, mint például a kispad, szomszédolás, istállózás... 7. „A társas együttlét intézményesült alkalmi, mint a lakodalom vagy a búcsú, ahol bizonyos rituálé szerint találkoznak egymással az esetleg más alkalommal nem is érintkezők, s ezzel további tere nyílik a vélemények cseréjének...” Az idézett csoportosítást a falukutatás során, annak kereteiben alakították ki. Ha általánosítani akarjuk, akkor mindezek mellé tegyük még oda az iskolákat és az egyházi alkalmakat, a zenekarokat és strandfürdőket, városok esetében a városi nyilvánosság speciális intézményeit (pl. kaszinó, kávéház, színház) és különösen az iskolavárosokra olyannyira jellemző, a diáksággal és a tanárokkal kapcsolatos köröket, valamint a helyi napi és időszaki sajtót, ill. a helyi broszúra- és könyvkiadást. Nos, egy ilyen lajstromozás során kirajzolódik az *érdekvérvényesítés közvetett és közvetlen kommunikációra épülő helyi intézményrendszere*. Ennek csak az általam ismert irodalma is nagy. Ezt itt se felmondani, se összefoglalni nem szükséges, hiszen vannak az áttekintés és összefoglalás igényével fellépő, további széles körű tájékozódásra ingerlő, bibliográfiát is közlő friss kötetek. A meglehetősen nagy kínálatból csupán a magam mentségére és a további tájékozódás elősegítése érdekében említtem, hogy vannak teoretikusan rendszerező, a *hazai vitákhoz és a probléma megértéséhez alapvetően fontos tanulmányok, mint pl. Vitányi Iván legutóbbi kötetei*.¹³ Ezekben – többek között – a közösségi művelődés eszme-történetével, a közösségek, intézmények és értékek teoretikus rendszerezésével és a probléma lehetséges megoldási útjaival szembesülhetünk. *Hankiss Elemér* tanulmányai is arra mutatnak rá, hogy minden társadalom jelentős erőfeszítéseket tesz a közösségi értékek létrehozását és a közösségi kommunikáció lehetőségét szolgáló intézmények létrehozására – illetve ezek hiánya az értékek válságának és a viselkedéskultúra, politikai kultúra zavarainak is jellemző összetevője¹⁴. Az ilyen összefoglaló elemzések mellett (ide tartozik *Kovalcsik József* tanulmánya is¹⁵) én igen sokat tanultam a tényeket lajstromozó írásokból, amelyek mintegy taxonomikusan néven nevezve és a történeti kronológiában elhelyezve mutatják be azt, hogy *milyen intézmények voltak, szüntek meg, vagy élnek tovább*. Ezek sorában számomra kiemelkedő élmény volt *Bernáth István* tanulmányának olvasása, amely a XI. századtól veszi sorra a magyarországi kulturális, sza-

badidő-eltöltési intézmények legkülönbözőbb fajtáit¹⁶. Forrás értékű – hiszen a téma válogatott irodalmát is tartalmazza – a „Fél évszázad két évtizede 1930-1950” című kötet¹⁷. És ha már a mai, társadalmilag szervezett kulturális, közösségi intézményrendszer lexikális áttekintésén túljutunk¹⁸, nagy élmény az amatőr és hobbi tevékenységek teljes körű áttekintését olvasni *Harangi László* tollából¹⁹. Az ember csak kapkodja a fejét, hogy mi minden van – s azon meg eltűnődik, hogy mi minden volt. Most először ez utóbbira koncentrálok, mellőzve az idézett forrásokban áttekintett felsorolást vagy csoportosítást.

A társadalmi nyilvánosság, a közösségi művelődés intézményrendszere a két világháború közötti időszakban közvetlen használati értékében heterogén, politikai értelemben heteronóm volt, azaz eltérő elvek szerint növekedett. *Az intézmények egy része (vagy a legtöbb intézmény tevékenységének egy dimenziója) a spontán társadalmi folyamatokba való tudatos, koncepciózus állami beavatkozás, más része az ezzel szembeni vagy ettől független hatalmi törekvés, ill. részérdek-érvényesítés eszköze volt*. S ennél az egyik és másik résznél ill. dimenziónál ne csak az érdekek érvényesítését direkt módon hordozó intézményekre, hanem mondjuk a bálók rendezésére és a báli megnyitókra, a szoboravatásokra stb. is gondoljunk.

A mai infrastrukturális feszültségek hosszabb távú történelmi összefüggéseit feltáró elemzésekből tudjuk, hogy a magyar gazdaság XIX. századi fejlődésében az állam teremtetette meg a gazdasági haladás intézményes kereteit – mindazokon a területeken, ahol a tőke szabad áramlása ezt nem biztosította; ahol tehát az egyéni érdek nem volt képes a társadalmi érdeket kifejező feltételek létrehozására (vasutak, csatornák, utak, közművek, oktatás, egészségügy). A kiegyezés utáni időszakot az infrastruktúra gyors fejlesztése jellemezte. Ezzel szemben a két világháború közötti időszakban a háttérágazatok súlya nem volt olyan nagy, mint az első világháború előtt, de még mindig jelentős anyagi és szervezőerő jutott fejlesztésére, különösen az oktatási-kulturális infrastruktúra esetében.²⁰

A Tanácsköztársaság, a veszített háború, a Monarchia felbomlása és Trianon után az oktatási-kulturális intézmények kiemelt és jelentős mértékben állami fejlesztésének legalább három lényeges oka volt.

Az egyiket *Vitányi Iván* így fogalmazta meg: „A rendszer vezetői... egyebek között azt a következtetést vonták le a forradalmak eseményeiből, hogy kulturális téren különös erővel kell növelni az állam beavatkozását, olyan kulturális intézményhálózatot, iskolarendszert és „iskolán kívüli népművelést” kell szervezni, amely kiküszöböli a forradalmi eszmék terjedését, és alapvonásait tekintve egységes, bár részleteit tekintve társadalmi rétegek, kulturális szintek szerint differenciált ideológiát és kultúrát terjeszt el és szilárdít meg az egész országban. A helyzet ebből a szempontból kedvező volt számukra. A birodalom-ból ország lett, és ez is jelentette, hogy a megmaradt

terület egységesebb, a nemzeti és nemzetiségi lét eladdig megoldatlan és megoldhatatlannak is tűnő belső problémái egyszerre eltűntek és külső kérdéssé váltak. A forradalmaknak nem volt idejük ahhoz, hogy maradandóan meghódítsák a tömegeket, a leverés után keletkezett csalódás, a Trianon által okozott megrázkódtatás mind a beavatkozó és egységesítő állami kultúrpolitikának kedvezett.²¹

Ezzel szorosan összefügg, de mégsem teljesen ugyanolyan tartalmú és irányultságú a másik ok. A kultúrfőlény ideológiája a külpolitikát, és ezzel együtt az irredentizmust szolgáló eszközként akarta felhasználni az intézményesíthető, szervezhető szellemi erőket. Azért is, mert – mint valaki megfogalmazta – a területi csonkulás egy nagy országra méretezett társadalmi tudatnak a csonkulását is jelentette, s ennek újraépítése lépcső volt a területi egység visszaállításához. Ennek az ideológiának a szálai jóval a trianoni döntés előttre nyúlnak vissza. Emlékeztetőül egy, a művelődési otthonok témakörében mozgó idézet, amely Rákosi Jenő „Kultúrház Szombathelyen” című, 1910-es cikkéből származik: „Szétviszik belőle és elterjesztik majd azokat az eszméket és ismereteket, amelyek az egyént egy magasabb közösségbe emelik, a nemzeti gondolkodás részeséivé avatják. Ez a munka a nemzetet is újra föl fogja majd emelni arra a pajzsra, olyan magasságára a kultúrának, ahonnan azt egész Európa, az egész világ népei bámulni fogják...”²²

A neonacionalizmus ideológiája 1922-1931 között gróf Klébelsberg Kunó kulturális politikájában vált szervező erővé.²³ Az újraelosztási arányokat (a költségvetésen belül) a kulturális tárca javára nem lényegtelen mértékben módosító, számos más forrást is generáló, hatalmas intézmény-építési programot kibontakoztató politika egyik szervezési alapelve az volt, hogy a „kultusz-tárca voltaképpen honvédelmi tárca is.” A szervezés tartalmára vonatkozó alapelvek közül emelem ki a következőt: „...A helyes Trianon utáni kultúrpolitikai gondolat az: nagyobb nehézségekkel kell az életben megküzdeni, amihez nagyobb tudás kell, de nem fellegekben járó és a földön csetlő-botló impraktikus műveltség, hanem gyakorlati kultúra...”²⁴ A szervezési koncepciónak és metodológiának fontos része volt a történelmi egyházakra való kiegyensúlyozott támaszkodás – a belpolitikai konszolidáció és a külpolitikai törekvések szolgálatában. (A premontrei szerzetesrend hazatelepítésével és a gödöllői francia internátus megnyitásával csaknem egy időben kezdte meg munkáját a szintén államsegéllyel épült angol internátus Sárospatakon. Ez utóbbi kinyilvánított feladata volt a protestáns történelmi hagyományokra épülő angolszász orientáció értelmiségi utánpótlásának kinevelése.²⁵) Ez a kultúrpolitika nem a laissez faire elve alapján működött, így a tervezés gondolata sem volt idegen tőle: „a népművelésre éves, 1930-tól pedig 3 éves terv kidolgozását követelték meg” a területi, helyi hatóságoktól.²⁶

Kétségtelen, hogy az oktatási-kulturális infrastruktúra

gyors és kiemelt fejlesztésének harmadik oka több szálon is összefüggésben van az előzőekkel, ám mégis külön kell említeni. A mai szóhasználat szerinti „emberi tőke” szerepének fejlesztési-politikai felismeréséről, és bizonyos mérvű elismeréséről volt szó. A magyar gazdasági gondolkodásban nagy hagyományai voltak a „kiművelt emberfők” szerepével kapcsolatos felismerésnek. (Ha csupán a diszciplináris gondolkodást nézzük, akkor Fáy Andrástól és Széchenytől, ha a gondolkodást, akkor Lorántffy Zsuzsannától, Tessediktől, Kempelen Farkastól kezdve –, hogy a nevekkal a megközelítési lehetőségek változatosságára is utaljak.) A szükségszerű gazdasági modernizálási törekvések éppúgy az oktatási-kulturális infrastruktúra fejlesztése irányába szorították a politikát, mint a nagyobb országra méretezett értelmiségi többlet elemi létérdekei. Mindezekkel párhuzamosan a munkásmozgalom ideológusai a napi tennivalók során is, konkrét következtetéseket levonva ismerték fel, hogy „a tudás hatalom”, hiszen az uralkodó osztály a társadalmi újratermelésre vonatkozó, eszközként használható társadalmi tudás jelentős részét is kizárta, birtokolta. Tudjuk, hogy a tulajdon és a hatalmi viszonyok megváltoztatásáért folytatott küzdelem a társadalmi tudás újraelosztásáért (és közbirtoklásáért) folytatott küzdelem is volt. (Ennek kapcsán technikai küzdelemről is beszélhetünk, hiszen az állam, a pártok stb. versengve használták fel az egyre inkább iparszerűen működő, tömegeknek szóló közlési lehetőségeket – újságok, könyvek, iskolák, majd a rádió és a közlés újabb és újabb technikai lehetőségei, az írógép tömeges használatától a távírón át a telefonig.) Az erre utaló számtalan kínálkozó idézetből²⁷ csak egyet ragadok ki, amelyre azért is hívom fel a figyelmet, mert a cikk vitát váltott ki. „Kétségtelen: úgy nálunk, Magyarországon, mint külföldön erősen nő a munkásosztály kulturális érdeklődése. Nem is szólva a munkás sportegyesületek hatalmas fellendüléséről a háború utáni időszakban... Ezt a fejlődést mindenki csak örömmel üdvözölheti. A munkásosztály testi és szellemi felkészülése az osztályharc megvívására, testi és szellemi fegyverzetének növekedése és erősödése fontos tényezője a harc kivívandó sikereinek... Mindez kétségkívül igaz, de elmulasztaná kötelességét a munkásmozgalommal szemben az, aki elhallgatná, hogy ez a fejlődés nem csak ilyen kedvező mérlegeket mutat...”²⁸ Az egyházak is szükségszerűen kiterjesztették intézményi hálózatukat, a hitélet hagyományos formáit messze meghaladó módon. Hiszen egyrészt az emberek gondolatai, szellemi potenciái feletti uralomért megindult nemzetközi küzdelemben kézzelfoghatóvá vált, hogy az egyik versengő fél befolyásának növekedése a másiké csökkenéséhez vezet. Másrészt a teológiai gondolkodás szociális szempontú megújulása is az új intézményi formák keresését és terjedését támogatta.²⁹

Összességében tehát arról volt szó, hogy a társadalmi nyilvánosság intézményei egyre inkább a társadalomra vonatkozó tudás cseréjének intézményeivé váltak, s az előzőekben vázoltak miatt mindinkább a politikai tudás formálásának

fórumai lettek. Ezek az intézmények (de különösen a deklaráltan politikai és/vagy művelődési funkciójúak) a társadalmi léthehelyzetük és érdekeik szerinti vonzották az embereket. Az intézmények vagy embercsoportokat kívántak tömöríteni vagy az emberek csoportjait akarták tömöríteni. Vitézy Iván gondolatának parafrázisaként a közösségi művelődési intézmények a befolyásukhoz tartozó emberek identitás- és összetartozás tudatát kívánták megteremtteni, tehát vagy a fennálló rendszer legitimitációját szolgálták vagy az ellene való harcot legitímálták.³⁰

A hatalom szempontjából nézve az európai viszonyok (és az országon belüli hatalmi és társadalmi viszonyok) második világháború utáni radikális megváltozásával mindkét típusú legitimációt szolgáló intézményrendszernek meg kellett szűnni, illetve valami másnak kellett kialakulni az új viszonyok legitimitációja szolgálatában.

2.2. „Elvész a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyvereit...”

A művelődéspolitikai, történelmi gondolkodásban az 1945-1948 közötti időszakot a szabadművelődés korszakának nevezik. Egy 1970-es meghatározás szerint a szabadművelődés fogalmának „...tágabb értelmébe a koalíciós időszak valamennyi népművelési irányzata és tevékenysége beletartozik, így különösen a különböző pártok kultúrpolitikai tevékenysége is. Szűkebb értelemben és pontosabban: a szabadművelődés azon polgári demokratikus színvonalú népművelési munkát és elveket jelenti, amelyek 1945 és 1948 között az állami népművelés hivatalos irányzatává váltak. A szabadművelődési korszak művelődéspolitikai elveit a koalíciós viszonyoknak megfelelően polgári szemlélet határozta meg, az irányításban, az elvi kialakításban jelentős szerepet játszottak a két világháború között kialakult különböző „népi” jellegű elképzelések, a „népi mozgalom” ideológiájával rokon törekvések. E kor művelődési irányításának fő törekvése a szabadművelődésnek, az önművelésnek a hangoztatása volt. A népművelésben más műveli a népet, a szabadművelődésben maga művelődik a nép – ahogy igénye és kedve tartja. Ez az irányításról való „lemondás” sajátosan polgári álláspont, és a műveltséggel akkor ismerkedő tömegek neveléséről való lemondást is jelentette.”³¹ Érdemes azonban figyelni arra is, hogy ez korántsem a feltételek megteremtéséről való lemondás, ami a koalíciós viszonyok által formált első hároméves tervben (1947-1949) is kifejezésre jutott: „Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a gazdasági tevékenység nem önmagáért való cél; értelmét csak a társadalom jóléte, szociális felemelkedése és kulturális haladása adja meg... Akármilyen szűkösek is erőforrásaink, ezekre a célokra a fedezetet meg kell és meg is lehet találnunk” – olvashatjuk a tervtörvényben.³² Bár a tervkészítés során az újjáépítés kemény gazdasági kérdéseiről folyt a vita (a beruházások volumene és finanszírozása, a külföldi kölcsön igénybevétele, a mezőgazdaság fejlesztésére fordítható összegek), és a végrehajtást a

politikai nehézségek mellett a gazdasági élet rendkívüli ziláltsága is nehezítette – a kulturális célú beruházásoknak az összes beruházásokon belüli aránya viszonylag magas volt.

A szabadművelődési korszakról ma már vannak résztvevői hitelességgel megírt áttekintések.³³ A szabadművelődési irányzat képviselői a kultúra igazi forrásának a népi, paraszti kultúrát tekintették. Ez kifejezésre jutott az 1946-ban alakult Országos Szabadművelődési Tanács törekvéseiben is, amely szervezetileg az állami apparátus, a különböző pártok, a tömegszervezetek és az egyházak vezetői közötti összekötő kapocs lett. A szabadművelődés korszakát én úgy értelmezem, hogy „kétszeresen szabad”. Szabad egyrészt a tömegek kulturális felemelkedési törekvéseit elzáró gáaktól. De „szabad” a hierarchizált, tervszerűsége törekvő, egységesítő, központi kultúrpolitikától is.³⁴

Ez utóbbi megállapítás azt is jelenti, hogy a szabadművelődés – korántsem egységes – ideológiája szembefordult a népművelés korábbi koncepciójával. Jól jellemzi ezt Gombos Ferencnek (aki a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium VI. ügyosztályának vezetője, a népművelési munka országos irányítója volt, miniszteri tanácsosi rangban, 1948-ig) egy 1945 őszi rádió előadása: „Nem... nevelésről beszélünk tehát, sőt igazában még csak nem is nevelésről, hanem művelődésről, nem művelésről, hanem művelődésről. A nép urai régebben úgy vélték, hogy a nép önművelésre képtelen, más valakinek kell tehát köztük ellátni a művelés feladatát. Ezek az urak még nem ismerték fel, hogy a szabad társadalom öntevékenyen végzi a maga művelését, és hogy külső és mesterséges beavatkozásra a társadalomban is csak akkor van szükség, ha a szervezet beteg. Nem vették észre, hogy a nép még elnyomottságában is kultúrát termelt, végezte a maga művelődésének munkáját. Nem látták, hogy amilyen mértékben felszabadul egy-egy társadalmi réteg a politikai és gazdasági nyomás alól, olyan mértékben választja meg a maga szabad művelődésének útját, szervezeteit, irányítóit...”³⁵

Az így vázolt szabadművelődésnek azonban határozott politikai felvilágosító irányultsága volt. „A szabad művelődés legelső feladatai közé tartozik tehát, hogy a társadalom politikai műveltségének hiányait pótolja. A nemzet minden rétegének meg kell ismerkednie a demokrácia lényegével. Ugyanúgy szükség van a helyes szociológiai tájékozódásra is. Mindenkinek meg kell ismernie, milyen törvényszerűségek érvényesülnek a társadalmak életében... De azzal is tisztában kell lennünk, hogy a társadalomnak nemcsak korszerű ismeretekre van szüksége, hanem korszerű emberi magatartásra is. Nem elég széthinteni és hangoztatni a demokratikus eszméket, el kell sajátítanunk az élet minden területén a demokratikus magatartást is. Nem elég ismerni és hirdetni a szocializmust, közösségi magatartásra kell törekednünk...”³⁶

Az önművelésre, a parasztságra és a helyi aktivitásra

épülő szabadművelődés célját tömören fejezték ki Illyés Gyula 1946-os röpiratának első mondatai: „Parasztok! Magyarok! Saját ügyetekben és az ország jövőjének ügyében fordulunk hozzátok... Elvész a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyvereit...”³⁷

2.3. Tervutasításos népművelés

Az 1940-es évek végére kialakult európai helyzetben, a hatalom megragadására és megosztás nélküli gyakorlására törekvő, a munkásosztályra építő kommunista párt nem fogadta el sem a művelődés központi irányításáról való lemondást, sem a népi-paraszi kultúrára támaszkodó szabadművelődési irányzatot és annak intézményeit. A Magyar Dolgozók Pártja az 1948 júniusi egyesülési kongresszuson meghirdetett programnyilatkozatában a művelődés terén követelte „az iskolán kívüli népoktatás és népművelés messzemenő állami támogatását, szaktanfolyamok, kultúrhetek, népkönyvtárak, téli és esti iskolák, előadásorozatok, munkásakadémiák, parasztfőiskolák stb. szervezését, szakszervezetek és más társadalmi tömegszervezetek oktató munkájának felkarolását.”³⁸ A fordulat éve után oszlatták fel az Országos Szabadművelődési Tanácsot, és az 1949-ben megalakult Népművelési Minisztérium hatásköre az iskolán kívüli művelődésre is kiterjedt. Ezzel megkezdődött a közösségi művelődés államosítása, és tervutasításos szisztémájának rohamléptekkel történő kiépítése.

A művelődési otthonok történelmileg kialakult funkcióinak és problémáinak megértéséhez tudnunk kell, hogy a közösségi művelődés (a két világháború között és a szabadművelődési korszakban kialakult) *differenciált intézményrendszere két hatásrendszer nyomán szűnt meg*. A megszűnésnek és az átalakulásnak az intézmények legnagyobb körét érintő *első menete* az volt, hogy a *hatalmi és tulajdonviszonyok megváltozásával megszűnt az eredeti fenntartó szerv*. Ezzel együtt eleinte lassabban, később gyorsabb ütemben megkezdődött a lakosság területi mobilitása, a hagyományos falusi, kisvárosi, városrészi, vonzáskörzeti közösségek felbomlása. A megszűnés *második menete* az 1948 utáni tudatos felszámolás, bezárás, megszüntetés volt. A művelődés tervutasításos szisztémájának kiépítése az irányításban *centralizálást*, a tevékenységek szervezési formájában az egy helyre való összevonást (*koncentrálást*), a munka tartalmában az öntevékenységre, sokszínűsége és aktivitásra alapozó közművelődésnek nevelési tervek szerinti *népműveléssé* merevítését jelentette. A politikai érdek azt diktálta, hogy a hatalom megtartásáért és legitimálásáért (ezen belül a fejek megnyeréséért) folyó küzdelemben a megszűnt és megszüntetett, differenciált érdekeket hordozó közösségi intézmények helyett egy olyat hozzon létre, amely egyirányú csatornaként működve a központi akaratot egyszerre nagy tömegekhez juttatja el. *Olyan intézményre volt szükség, amely az egységes akaratot, a helyi feladatokra aktualizált agitációt és propagandát szolgálja*. Tehát a rész-érdek érvényesítés differenciált intéz-

ményrendszere helyett a hatalmi érdek érvényesítésének centralizált és koncentrált, hierarchikusan irányítható intézményét kellett létrehozni. Nem volt még bel- és külföldi turizmus, a családokat a lakásban elérő és fogvatartó tömegkommunikáció, telefon, autózás stb. De kiépítetlen vagy a közlekedési és anyagi viszonyok miatt távolabbról elérhetetlen volt a művészetek, az autonóm kultúra terjesztésének szakosított intézményrendszere is. Így a tudás újraelosztása, *a kulturális forradalom megvalósítása során szükség volt egy több funkciós, intézményt pótló intézményre*, amely helyet ad a színházi és zenei előadásnak épp úgy, mint a kiállításnak, mozinak vagy a táncos szórakozás különböző formáinak: mindehhez szükséges és elégséges egy nagy terem, amely viszonylag gyorsan, tömegesen létrehozható.

A művelődési otthonok szervezése a politikai szabályozás kiterjesztésének eszköze volt. Ha ezt az iskolák és más kulturális intézmények államosításával és gyökeres átszervezésével együtt nézzük, akkor a kulturális forradalom egy jól strukturált, hierarchizált, központilag irányítható – tehát szervezhető – intézményrendszer kapuit tárta szélesre a nagy tömegek előtt az iskolától a művelődési otthonig. (Ennek a folyamatnak volt része az egyházakkal való megegyezés is, a határvonalak és érintkezési pályák következetes és radikális kijelölésével.) *A változatosság küzdelme és burjánzása helyett létrejött az egységesítés uralma*. Az irányítható, hierarchizált struktúra logikája szerint építik majd a járási és megyei művelődési központokat; módszertani, ellenőrzési, számonkérési feladatokkal.³⁹

Az ország első vidéki művelődési otthonát 1949 novemberében, Békés községben avatták fel. Az ünnepségről és az ünnepséget követő Békési Kultúrhet várható eseményeiről a Szabad Föld „Filmvetítőgép, világvevő rádió, 1000 kötetes könyvtár az ország első vidéki kultúr-otthonában” címmel adott hírt. Az avatóbeszéd szerint a „A művelődési otthonoknak, ahogyan a neve is kifejezi, valóban a demokratikus kultúra otthonává kell válnia... Meg kell szervezni az otthonokban az olvasókört, a rádió fontos közvetítésének csoportos meghallgatását, fontos filmek megtekintését, a látottak megvitatását, az újságok – elsősorban a Szabad Nép és a Szabad Föld – rendszeres olvasását, és fontos cikkeinek megbeszélését és tanulmányozását...”⁴⁰ A beszéd hangsúlyozta az énekkarok, zenekarok, színjátszó-, tánc és bábcsoportok szervezésének és támogatásának fontosságát; a mozgalomban a szovjet kultúrházak tapasztalatainak felhasználását stb.

1949-1950-ben a szervezés mögötti pénzügyi elképzelés az volt, hogy minimális állami támogatással, döntően társadalmi hozzájárulással kell létrehozni az intézményeket. Mivel a községek ehhez nem rendelkeztek megfelelő forrással, a művelődési otthonok létesítésének ügye „országosan olyan lassú ütemben haladt előre – nem jutott egyről a kettőre –, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának 1950. júniusi határozatában újra ki kellett mondani: a kulturális tömegmozgalom elősegítése érdekében ki kell

építeni Magyarországon a művelődési otthonok hálózatát.⁴¹ Ezek után a Kormány póthitelt szavazott meg e célra. A felhasználás minisztériumi elve szerint a településeken olyan épületeket kellett rendbehozni ilyen célra, amelyek 15 ezer forintnál nem kerülnek többre. Meg kellett magyarázni, hogy társadalmi munkával a dolgozók saját otthonukat építik. Az 1950-ben kiadott „minta működési szabályzat” szerint a művelődési otthon a falu kulturális központja, azzal a feladattal, hogy a lakosság nevelését, a szocializmus építését segítse.

Révai József az MDP II. Kongresszusán elhangzott beszámolójában azt mondta, hogy „Hatalmas fejlődést mutat a kultúrotthonok kiépülése. 1949-ben csak 74 kultúrotthonunk volt, 1950-ben már közel 600, 1951-ben a kultúrotthonok száma túl fogja haladni az ezret, és az ötéves terv végére 630 üzemi és 1850 falusi kultúrotthonunk lesz, vagyis: falvaink és üzemeink többségében lesz már kultúrotthon.”⁴² Vegyük észre, hogy van olyan hosszabb idősoros statisztikai összeállítás, amely az ilyen típusú régi intézményeket is számba véve 1949-re 2007-et tüntet fel. Tehát nem általában előzmény nélküli intézményről van szó, hanem arról, hogy ennek a kettős funkciójú, központilag létrehozott és szervezett intézménynek nincs előzménye.

A művelődési otthonok tömeges létesítésére az MDP II. Kongresszusát követően, a művelődési otthonokra vonatkozó párthatározat megszületése után (1951. febr.) került sor, amely kimondta: „A felemelt ötéves terv megvalósításának, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének egyik döntő feltételként támogatni kell a kultúrforradalom további kibontakozását, az egész dolgozó nép szaktudásának és általános műveltségének nagyarányú emelése, az iskolarendszer, a tudomány és művészet, a könyvkiadás és sajtó, könyvtárak, kultúrotthonok, mozgó képszínházak, rádió stb. hatalmas fejlesztése útján.”⁴³ 1951 októberében rendezték meg a Kultúrotthonok Igazgatóinak Országos Értekezletét, amely az intézmények fő feladatává az agitációt és a tömegpolitikai tevékenységet tette. A határozat szerint:⁴⁴

1. A művelődési otthonoknak fokozottabban részt kell vállalni a békéért folyó küzdelemben. A béke törekvéseknek kifejezésre kell jutni az intézmények minden programjában. 2. A béke-propaganda szervesen összefügg az ötéves terv fokozottabb népszerűsítésével. Az agitációs munka minden eszközével segíteni kell a konkrét helyi feladatok megoldását, fejleszteni kell a termelési propagandát, a munkafegyelem megszilárdítását, az állampolgári kötelességtudat elnelyítését. 3. Ismeretterjesztő előadásokkal, könyvekkel, szemléltető propagandával és minden egyéb célszerű eszközzel népszerűsíteni kell a termelőszövetkezeteket. 4. A művelődési otthonoknak az eddiginél több segítséget kell nyújtani a Szovjetunió, a szovjet nép megismertetéséhez, a szovjet tapasztalatok népszerűsítéséhez. 5. Tovább kell fejleszteni a természettudományos ismeretterjesztő munkát. 6. Javítani kell a művelő-

dési otthonok vezetőinek munkamódszereit, elsősorban rendszeressé kell tenni a művelődési otthon vezetőség munkáját, és fejleszteni kell az intézmények program szerinti működését. A programok az eddiginél nagyobb mértékben elégítsék ki a dolgozók művelődési és szórakozási igényeit. 7. A dolgozók művelődési igényeinek igényesebb kielégítésére művészeti, ismeretterjesztő köröket kell szervezni. (Az agitációs és propaganda funkció a későbbiekben időnként ismét fokozottabban előtérbe került, az 1959-1961-es tsz-szervezések során épp úgy, mint az új gazdasági mechanizmus előkészítése és bevezetése, vagy a szocialista életmód napirenden szereplése idején.)

Az intézmények „létrehozása” a tervfeladatok látványos végrehajtását jelentette. Széduletes gyorsasággal létesítettek művelődési otthonokat; kevés építéssel, inkább a közösségi művelődés korábbi intézményeit átcégtáblázva, a nagyobb termekből, udvarházakból, istállókból átalakítva. A városokban az intézmények egy része nem a lakossági szükségletnek és az elérhetőségnek megfelelő helyen létesült, hanem, ahol éppen volt gyorsan átalakítható helyiség. A mennyiség hajszolása oda vezetett, hogy egy 1952-es felmérés szerint már 2002 művelődési otthon volt, viszont 83%-uk 1945 előtti épületben. (Ennek máig érezhető hatása az, hogy az 1975-ös budapesti felmérésünk szerint a művelődési otthon épületek egynegyedének koráról nem tudtak felvilágosítást adni; amelyekről tudtak, azoknak egyharmada 1945 előtt épült, másik harmada 1945 és 1960 között, s csupán a harmadik harmad működött 15 éves vagy annál újabb épületben. *Andrássy Mária* 1977-es országos vizsgálata szerint az intézményeknek kb. 45%-a felszabadulás előtti épületben működött, az úgynevezett telephelyeknek viszont csak az egyharmada volt 1950 után emelt épületben.) A hálózati terjeszkedés ad hoc és extenzív jellege a „tartalmi” munkára is jellemző volt: az intézmények a vállalatokhoz hasonlóan tervszámokat kaptak: minél több előadás, minél több rendezvény, minél több látogató volt a cél. A statisztikában kimutatott növekedések szembeűnőek: a műsoros estek száma az 1950. évi 36,6 ezerrel 1955-re 61,3 ezerre, a résztvevők száma 8,5 millióról 14 millióra nőtt. A műkedvelő művészeti csoportok száma 1949-ben 1600 volt, az 1950-es évek első felében már 9 ezer körüli számot is regisztráltak. A legtöbb ismeretterjesztő előadást, 123 ezret, több mint 8 millió résztvevővel 1953-ban szervezték stb. *Hogy ténylegesen hány rendezvény és látogató volt, azt csak hozzávetőlegesen és az arányok, változási tendenciák vizsgálatával tudjuk becsülni a statisztikai adatok alapján.* Hiszen még az 1975-ös, intézményenkénti, budapesti felügyeleti vizsgálatnál is azt tapasztaltuk, hogy a statisztikai adatszolgáltatás során egy következetes felfelé torzítási tendencia érvényesül, a rejtett és sejtett érdekek mentén. Ez viszont kritikus szakaszokban meg is könnyíti a statisztikai elemzést, mert ha a „több” a jó, és ugyanakkor a tendenciózusan felfelé torzított adatok stagnálást mutatnak, akkor biztosan csökkenésről van szó.

A művelődési otthonok létesítésére is jellemző volt a beruházások általános összes betegsége: az előkészítés hiánya, a kapkodás, a befejezetlenség, a felszerelési és működési költségek hiánya. Az első ötéves terv felemelése során mégis túlzott igényességet emlegettek, amely gátolja a gyorsabb mennyiségi előrehaladást. *Az extenzív szemlélet és követelmény, az „utasítás” évtizedekre megvetette az alapját a formára és mennyiségre szervezett, a központi elgondolások lebontását feladatnak tekintő tevékenység-rendszernek.* (Ahogyan ma mondják: a tartalom és minőség, ill. a helyi szükségletek rovására.) Az, hogy ez milyen mérhetetlen károkat okozott, és hogyan vezetett sok intézménynél az elleheterlenüléshez – ténylegesen és a lehetőségek elpazarlásával – csak sokkal lassabban és később vált nyilvánvalóvá, mint mondjuk a túlzó ipari beruházások vagy az elhanyagolt mezőgazdaság esetében. A művelődési otthonokkal kapcsolatos *legutóbbi vitákban* – 1983-ban – az itt vázolt folyamatra utaltak az ilyen megjegyzések: „A közösségi művelődés államosítása többet rontott, mint amennyit ártott; de nem csúfolódom, mert torkom szorul amiatt, ami elszalasztódott akkor, és elhalasztódott mindmáig, s mert tudom, miként él, hat, működik minden tagadás ellenére szakmám rejtett idegpályáin az alapításkori emlék. Hogy miként öltözik a „nevelési területek” tudós köntösébe az akkorról örökölt sematizmus, s hogy mechanikus alkalmazása miként teremt tevékenység azonosságot eltérő hagyományú, kultúrájú településeken, hogy az országosan elérendő „műveltségi szint” miként teremt évenkénti akciókkal mindenütt megvalósítandó hasonló formákat azonos tartalommal; hogy a pontosra kívánt munkatervezés, a behatárolt gazdálkodás, a mennyiségi szemléletű statisztika búvóhelyein miként él tovább a múlt az utolsó évtized minden progresszív proklamációja ellenére. Mintha mi sem történt volna az elmúlt harmincválhány évben!”⁴⁵ Egy hozzászóló szerint: „A régi közművelődési kereteket... szétverték, ám az utánuk keletkezett űrt a települések sokaságán a semmi töltötte ki. A rádió, a televízió nagyszerű dolog. Áldás minden nyűgével együtt, de közösségteremtésre egyik sem alkalmas.”⁴⁶ *Beke Pál* vitazáró „búcsúcsokrában” újra visszatér az örökség és az elmulasztott lehetőség problémájára: „Nézetem szerint a művelődési otthon *szervetlen képződmény* a mai magyar kulturális intézmények között; kívülről érkezett minta alapján... felülről elrendelve hozatott létre szinte minden településen. Ez az intézmény helyettesítette az egyidejűleg betiltott, a lakossági öntevékenység folytán ellentmondásosan ugyan, de mégis tömcgesen létezett olvasó- és földmunkásköröket, egyesületeket, munkásotthonokat, kaszinókat; mindazokat a máig összeszámlálatlan közösségi művelődési alkalmakat, szervezeteiket, intézményeket, amelyek viszont szerves elemei voltak a magyar társadalomnak...”⁴⁷

2.4. Társadalmi erőforrások és központi intézkedések Az 1956 végén elkezdődött konzolidációs folyamatban

már ezeknek a hagyományoknak a folytatási lehetőségére is hangsúly esett. *„A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei”* – amely dokumentum meghatározó fontosságú volt az értelmiség konszolidálásában – a művelődési otthonokkal kapcsolatban a következő fejlesztési irányt jelölte meg: „A művelődési otthonok hálózatát – elsősorban társadalmi erőforrások igénybevételeivel – fokozatosan teljessé kell tenni. Az irányítás megjavításával, a különböző kulturális szervek tevékenységének jobb összehangolásával el kell érni, hogy hivatásuknak megfelelően, valóban művelődési otthonokká váljanak, amelyek művelődési lehetőséget, társas szórakozást és kultúrált pihenést biztosítsanak (sic!) a dolgozók különböző rétegeinek. Munkájukban hasznosítsák az egykori munkásotthonok, olvasóköri jó és folytatható hagyományait. A művelődési otthonok biztosíthatják a legmegfelelőbb kereteket a munkások és parasztok öntevékeny művészeti csoportjainak tevékenységéhez. Az énekkarok, a tánc- és színjátszó csoportok vonják be üzemük és falujuk minél több dolgozóját a kulturális munkába, és a néphagyományok folytatásával erejükhez mért feladatok vállalásával szolgálják a maguk nemes szórakoztatását.”⁴⁸ Az, hogy „elsősorban társadalmi erőforrások igénybevételeivel” kell fokozatosan teljessé tenni a művelődési otthonok hálózatát, *egyrészt azt sugallta*, hogy a helyi művelődési igényekhez kívánták közelíteni ezt az intézményt, a saját művelődési otthon gondolatát erősítették. Tehát a központi politika szintjén már ekkor megjelent egyfajta társadalmisítás hivatalos kezdeményezése. *Másrészt azt jelenti ez a mondat*, hogy – mint majd a gazdasági elemzésnél látni fogjuk – a politika részben lemondott a központi finanszírozás lehetőségéről. Ez a tényleges helyzet elismerése és konzerválása volt, s a központi célok és a helyi erőforrások ellentmondását hordozta. Bár a *második hároméves terv* (1958-1960) a szociális, kulturális és lakás-ellátás terén csak a *szintentartást* tűzte ki célul, *az ipar fejlődése, a mezőgazdaság szocialista átalakulása új módon vetette fel a népművelés feladatait is.* Az irányelvek az emberek gondolkodásának szocialista szellemenben való átforgatását tették feladattá, ám a korszerű műveltség tömeges terjesztésének általános célja mellett követelménnyé vált a termelőmunka segítése érdekében a szakmai ismeretek mélyítése, és a kultúrált szórakozás elősegítése is.

A békési művelődési otthon megnyitásának tizedik évfordulóján megrendezték a Művelődési Otthonok Igazgatóinak II. Országos Tanácskozását (1959. április) azzal a céllal, hogy körvonalazzák az intézmények feladatait az új körülmények között. Mindenek előtt *a hiányok lajstromozására került sor*, az intézményhálózat fő problémáit az alábbiakban összefoglalva: Rossz a legfontosabb munkás-települések és kerületek (Budafok, Miskolc, Salgótarján, Angyalföld, Csepel) művelődési otthon ellátottsága. Ennek fő oka a telepítések egyenlőtlen szóródása, amely az egységes intézményfejlesztési terv hiányából adódik. Ked-

vezőtlenek az intézmények épület, felszerelés, berendezésbeli adottságai. A konferencia harminc felszólalója az alábbi területeken sürgetett intézkedést: a népművelési tanácsok tevékenységének tisztázása; a járási művelődési otthonok funkcióinak meghatározása; a művelődési otthoni tevékenység és a termelészövetkezeti kulturális munka kapcsolatai; a népművelők anyagi és erkölcsi megbecsülésének fokozása.

A Párt művelődéspolitikai irányelveinek megjelenését követően egy sor állami intézkedésre is sor került. Ezek egyrészt a *hálózatépítést*, másrészt a különböző kulturális szervek *együttműködését*, és a *társadalmi erőforrások* jobb kihasználását szorgalmazták. 1960. januárjában jelent meg a művelődési otthonok létesítésének, működésének és irányításának alapvető szabályait meghatározó, 2/1960.(I.6.) kormányrendelet, és a végrehajtására kiadott 3/1960.(VI.16) MM számú utasítás, amely kimondta, hogy: „A művelődési ház, otthon, kör vagy klub a dolgozók művelődését szolgáló intézmény. Célja és feladata, hogy segítse a lakosság világnézeti, politikai, szakmai, továbbá művészeti nevelését, általános műveltségének emelését, nyújtson ösztönzést és lehetőséget a társas élet formáinak kialakításához, és a színvonalas szórakozáshoz. E kitűzött célokat és feladatokat a dolgozók tevékeny közreműködésével valósítja meg... Művelődési otthon tanács, vállalat, üzem, hivatal, intézet, intézmény, szövetkezet vagy szakszervezet létesíthet és tarthat fenn; az említett szervek művelődési otthon közösen is létesíthetnek és tarthatnak fenn.”⁴⁹ A rendelet szerint a megyei művelődési otthonok (népművelési tanácsadók), valamint a járási művelődési házak az illetékességi területükön működő művelődési otthonok módszertani hálózati központjai. Azt is szabályozták, hogy a művelődési otthonoknak a feladataik megvalósítása érdekében éves munkatervet kell készíteni, amelyet a fenntartó szervek hagynak jóvá; továbbá az intézmények működését a területileg illetékes tanácsoknak működési engedélyben kell jóváhagyni. 1960 májusában megjelent a művelődésügyi miniszter 178/1960. MM számú utasítása a művelődési otthonok működési szabályzatáról, amely meghatározta a művelődési otthon fogalmát, típusait, feladatát, működési területeit, felügyeletét és irányítását, valamint a tömegszervezetekkel és társintézményekkel való együttműködését. 1961-ben a SZOT, a KISZ, a Hazafias Népfőrd, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a TIT, a Szövetkezetek Országos Szövetsége, a Magyar-Szovjet Baráti Társaság és a Művelődésügyi Minisztérium *első ízben rögzítette közös irányelvekben* a népművelés feladatait, az együttműködő szervek egészséges munkamegosztását. „Így a hatvanas évek elején már érvényesült a központi szervező, rendező akarat, a hálózat céltudatos, hosszú távlatra is működőképességet biztosító elgondolása. Természetes, hogy megfelelő hálózat hiánya, a szűkös pénzügyi ellátottság és a káderhiány akadályozta a fejlesztést. A hatvanas évek második felében viszont már

lényeges változást tapasztalunk e téren...” – olvashatjuk Pál Endre és Soós József könyvében.⁵⁰

Egy 1971-ben keletkezett tanulmány utal arra, hogy „... 1964-ben sor került az 1955-ben kialakított művelődési otthon koncepció felülvizsgálatára. Az új helyzetben, amikor a művelődési lehetőségek bővülése, az életszínvonal fejlődése más művelődési struktúrát teremtett, revideálni kellett azt az alapelvet, hogy a települések művelődési életének egyetlen központja a művelődési otthon legyen. A demokratikus közélet, a közösségi szórakozás, nevelés, az egyéniség aktivitás útján való kibontakozását segítő szerepük viszont fokozódott, és tisztázódott más művelődési formákhoz és intézményekhez való viszonyuk, kapcsolatuk (könyvtár, mozi, színház stb.)”⁵¹

1965 júliusában megjelent a művelődésügyi miniszter 4/1965 (VI.15.) MM számú rendelete, a művelődési otthonok és a közművelődési könyvtárak közös fenntartásának egyes kérdéseiről. A rendelkezés lehetőséget adott arra, hogy egy település (város, kerület, község) üzemei, társadalmi szervezetei stb. közösen fedezzék egy vagy több művelődési otthon fenntartási és működési költségeit. Egyben önálló igényeket, követelményeket támasszanak a támogatott intézménnyel szemben, sőt a település közművelődési terveinek kialakításában is vegyenek részt. 1968-ban a Termelészövetkezetek Országos Szövetsége és az Országos Népművelési Tanács, 1969-ben pedig a Kézműipari Szövetkezetek Országos Szövetsége és a Népművelési Tanács jelentetett meg közös felhívást, amelyben többek között a művelődési otthonok és a termelő egységek közötti együttműködés fokozására buzdítottak. Ezt követően a közös fenntartású intézmények száma évről évre szaporodott.

Az irányítás-történet jelentős eseménye a 202/1965. MM-SZOT számú együttes utasítás megjelenése a megyei (fővárosi) művelődési házak szervezéséről és működtetéséről. (Az első megyei művelődési központ már az 1965-ös utasítás megjelenése előtt két évvel létrejött Szabolcs-Szatmár megyében; 1966-ban kilencre szaporodott a számuk. Munkatársi gárdájuk 77 főhivatású dolgozót, és megegyenként mintegy 100-120 tiszteletdíjas és társadalmi munkás szakembert számlált.) *A már említett járási intézményekkel együtt létrejöttek tehát a hierarchizált irányítás leglényegesebb elemei – a korábbi tervutasításos gondolkodási logika kissé megkésett konkretizálásaként...* Érzékelhető tehát egyrészt egy olyan politikai és szakmai törekvés, amely már a társadalmisítás formái, szervezeti kereteit jelöli ki, s ezért is serkent a közös fenntartásra. De azért is, mert egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az egyenletes, arányos fejlesztésre, a községek támogatására az állami újraelosztás során nincs – a célokhoz és központi feladatokhoz méretezetten pláne nincs – elegendő pénz. Azért sincs, mert *másrészt* érzékelhető a nagy pénzeket lekötő, a „művelődési erődök” kiépítésében is tetten érhető centralizálási (politikai és szakmai) törekvés. (Ez a kettősség jelenik majd meg az 1970-es években, a tanácstörvény

nyomán kialakuló decentralizálásban, és a terület- és településfejlesztési koncepció hatására kibontakozó, az embereket és erőforrásokat érintő centralizálásban.) De ne feledjük, hogy a politikai konszolidáció változásokat érlelő 1960-as éveiben járunk – kulturális életünkben ez a szellemi, művészeti nyitást, az igencsak pezsgésnek induló szellemi közéletet jelentette. A második ötéves terv (1961-1965) készítésekor már hatottak azok az új áramlatok és viták, amelyek az oktatás gazdasági jelentőségére hívták fel a figyelmet. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági fejlődés lényeges feltétele a szakmastruktúra átalakulása, hogy a munkaerő szakmai és műveltségi színvonalának emelése és a kulturális ráfordítások növelése a gazdasági fejlődés nélkülözhetetlen feltétele. Heves viták folytak az optimalizáció és humanizáció kérdéséről; a műszaki, természettudományos és humán képzésről, az oktatási reformról (1961 és annak 1965-ös „korrekciója”), no és a művészeti életben a megkésett avantgárd megannyi problémájáról.

Az 1960-as évek második felében a művelődéspolitikai által megjelölt egyik leglényegesebb feladat a tudományos-technikai forradalom feltételeinek megteremtése, s ezzel együtt az új gazdasági mechanizmus megértetése, elfogadtatása. A Országos Népművelési Tanács 1966-ban kiadott irányelvei a főbb népművelési feladatokat az alábbiakban jelölték meg:⁵² 1. Hazánk gazdasági erejének fokozása érdekében a műszaki-technikai kultúra terjesztése, a szakoktatás segítése a népművelés eszközeivel (tanfolyamok, a szakirodalom terjesztése, szakkörök, természettudományos ismeretterjesztés). 2. A gazdasági reform megértetése, gazdasági, politikai ismeretterjesztés. 3. Politikai, világnézeti, erkölcsi nevelés. 4. Művészeti, esztétikai nevelés. A harmadik ötéves terv (1966-1970) kulturális téren főleg az oktatás feladataival foglalkozik, s ez a népgazdaság szakképzett munkaerő igényének kielégítését célozza. A művelődési otthon hálózat feladatául a lakosság általános és szakmai műveltségének emelését írja elő, s a tervezés során az előzőekben felsorolt szakmai követelmények közül az első kettőre esett a hangsúly. A kulturális tárca terve az előző időszakhoz hasonlóan most is a helyi erőforrásokat akarta mozgósítani, s a beruházási hitelek elosztásánál úgy befolyásolták a tanácsokat, hogy központi szerepkörű megyei és járási intézményeket hozzanak létre. Központi beruházási támogatást nem irányoztak elő.

2.5. Új koncepció

Az 1970-es évek felé tartva több szempontból is korszakhatárhoz érkezünk. Az 1968-ban megjelent, a művelődési otthonok besorolására vonatkozó utasítás (pontos megjelöléssel a későbbiekben lesz róla szó) nyomán kialakult formális rendbetétel lehetővé tette, hogy az elmúlt időszak fejlesztési politikájának hatását statisztikai adatokkal is mérni tudjunk. Az előzőekből is kiderült, hogy tulajdonképpen nem volt titok: a művelődési házak látványos, számszerű fejlesztése jelentős mértékben csak

„fenn az ernyő, nincsen kas” volt; s különösen a látogatók előtt nem volt titok, hogy az intézmények egy része már léteben sem a kultúrát, hanem a kulturálatlanságot sugározta. A besorolási rendelet hivatalosan is mércét állított, s ezzel jogszabályilag is elkezdődött az erőltetett növekedési szemléletről való áttérés a szükségletekhez jobban igazodni szándékozó közművelődési koncepcióra.

Az 1960-as évek pezsgő vitáinak ma is igen tanulságos fejezete az új gazdasági mechanizmus előkészítéséhez és bevezetéséhez kapcsolódó „kulturális mechanizmus-vita”⁵³. A reform és a művelődés kapcsolatáról publikált (és nem publikált) eszmecserét gazdagították (és részben alapot adtak hozzá) a széleskörűen elkezdődött művelődés-szociológiai- és szabadidő-vizsgálatok. Háttérét jelentették a már idézett tervezési irányelvek. Kiterjesztette a társadalmi párbeszédet az Országos Népművelési Konferencia előkészítése és megrendezése, s átnyúlt a vita az 1970-es évekre, amikor az újabb szociológiai vizsgálatok eredményeinek tárgyalásában, a közművelődés helyzetének felmérésében, és az 1974-es párthatározatot előkészítő munkában folytatódott.

Az Országos Népművelési Tanács kétéves előkészítő munka után rendezte meg az Országos Népművelési Konferenciát (1970 májusában). Az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek megjelenése, és a konferencia megrendezése között több mint egy évtized telt el. A társadalmi-gazdasági fejlődés és az életmód változásai szükségessé tették a népművelés elméletének és gyakorlatának, az MSZMP művelődéspolitikai irányelveiben megfogalmazott közművelődési törekvéseknek a továbbfejlesztését, és az akkori helyzetnek megfelelő követelményrendszer kialakítását. A konferencia tézisei új közművelődési koncepciót körvonalaztak, az önművelés jelentőségének hangsúlyozására törekedtek. A közművelődés a különböző művelődési-közoktatási, közművelődési, tudományos és művészeti intézmények, a tömegközlelési eszközök, a társadalmi szervezetek kulturális nevelőmunkája révén megvalósuló, a társadalom fejlődő szükségleteire épülő, az egyének és csoportok műveltségét, személyiségét fejlesztő, mindezt az egyének öntevékenységének állandó erősítésével megvalósító tevékenység. Részben társadalmi méretekben szervezett, tervszerűen irányított folyamat, részben az egyének – társadalmilag ugyancsak meghatározott – önművelési tevékenysége.⁵⁴ A konferencia ajánlásai sürgették a párt- és állami irányítás hatékonyságának növelését, a tárgyi és személyi feltételek javítását, a népművelés tudományos megalapozásának fokozását.

Érdemes itt emlékezni a munka méretére, amely az előkészítő kötetekből is kitűnik.⁵⁵ Áttekintették a tudományok, az ízlés, a szórakozás és a népművelés kapcsolatát (Első kötet). A város és a falu népművelési sajátosságait: az iskola, a tömegkommunikáció és a népművelés összefüggéseit, tovább a művelődési otthonok és könyvtárak helyzetét (Második kötet). Szó volt a magyar és külföldi népművelési rendszerekről, az irányításról, káder- és

gazdasági helyzetről, továbbá a kutatásról (Harmadik kötet). Tizenhat bizottság, közvetlenül és közvetve, több száz szakember elemző munkáját foglalta össze. Emlékezzünk arra is, hogy az 1968-1972 közötti idő a népgazdasági hosszú távú tervezés első szakasza, s a Munkaerő és Élet-színvonal Távlati Tervezési Bizottság is több száz szakembert mozgatva dolgozott.

1972 márciusában megrendezték a Művelődési Otthonok Vezetőinek III. Országos Tanácskozását, amely arra tett kísérletet, hogy az Országos Népművelési Tanács 1965-ös irányelveit, valamint a népművelési konferencia közművelődési koncepcióját felhasználva egzakt módon meghatározza a művelődési otthon jellegű intézmények specifikumait és funkcióit. *Az intézményi jellemzők között a településtípusonkénti eltérő szerepet és a helyi jelleget hangsúlyozták!*

Az intézmények legáltalánosabb funkcióit a következőkben jelölték meg:⁵⁶

1. A helyi közösségi-társadalmi élet érdekében a közös művelődés és szórakozás feltételeinek biztosítása, ennek megszervezése. 2. Az alkotó tevékenység kibontakoztatásának tömeges lehetősége. 3. A tudományos, művészeti alkotások és a közösségek találkozásának elősegítése.

Felvetődik a kérdés, hogy az új mechanizmus hatása, a konszolidálódott értelmiséget átszövő – és jelentős részben összefogásra is serkentő – remény mellett milyen konkrét művelődési folyamatok váltották ki és indokolták ezt a hatalmas, az 1970-es és 1972-es népművelési konferenciákban tükröződő munkát? A későbbiekben a statisztikai tendenciákat is bemutatom, itt a korszak kulturális fejlődésének sajátosságait átfogóan jellemző, „A kultúra fejlesztésének távlati koncepciója 1970-1980” című dokumentumból idézek: „Az 1960-as évek közepétől, de különösen az utóbbi években új, intenzív szakaszához érkezett el kulturális életünk fejlődése. Jellemző vonásai a következők: Kulturális életünk tartalmában és formájában egyaránt egyre sokrétűbbé és differenciáltabbá válik. Mind nagyobb szerepe lesz benne általában véve a közművelődésnek, ezen belül a művelődés aktív közösségi formáinak, de ugyanakkor, vele egy időben és azonos összefüggésben az egyén (az alkotó és a befogadó) önálló cselekvésének, választásának; a kisebb és nagyobb közösségek, települések önálló arculatú kulturális tevékenységének. Mindezzel a mennyiségi követelmények mellett mind fokozottabban szerepet kap a minőség, az azonosság mellett a sajátosság. Kulturális életünk fejlődésének intenzív szakasza most van kibontakozóban, jellege azonban máris kétségbe vonhatatlanul megfigyelhető: a művészeti élet fejlődésének bizonyos pozitív jelenségeiben, a művelődési formák differenciálódásában, az egyének és közösségek kezdeményezési kedvének észrevehető fokozódásában, a közösségi művelődési formák szerepének növekedésében. Az új szakasz kibontakozását a gazdasági nehézségek mellett több más tényező is gátolja: az intézményrendszer strukturális és működésbeli hiányosságai, az újhoz alkalmazkodni nem

tudó szemlélet; a koncepcióhiány; az intézménytípusok, az egyéni és szakmai érdekek elkülönülése, izolációja.

Kulturális életünk fejlődése mindenesetre fordulóponthoz – vagy legalábbis a fordulópont lehetőségéhez érkezett el. A társadalom egészének kulturális fejlődése követte a társadalmi-gazdasági fejlődést, és kitöltötte a számára biztosított kereteket. Eredményeink jelentősek, de a szocializmus építésében előttünk álló feladatok perspektívájából nézve nem elégségesek. Ahhoz, hogy a kultúra társadalmi méretekben betölthesse feladatát, a szocialista tudat kialakításában és formálásában szélesíteni kell a jelenlegi kereteket, és biztosítani kell a további intenzív fejlődés feltételeit. Mivel a társadalom kulturális színvonala a gazdasági szint fejlődésével fokozódó mértékben hat vissza magára a társadalmi-gazdasági fejlődésre, egész társadalmunk érdeke, hogy ez megtörténjék.”⁵⁷

A mennyiségi adatokban is megragadható, igen erőteljes társadalmi változási tendenciák, a tervutasításos szisztéma logikája nyomán kialakult tervszerűtlenség, a lépés-kényszer és a fordulópont lehetőségének felismerése – együttesen az elemzések és döntések sorozatára ösztönözték a politikai és szakmai irányítást. Ismét széles körű szakembergárdát megmozgató munka kezdődött – pontosabban az 1960-as évek közepétől folyó átértékelés lendületet és határozottabb irányt kapott a közművelődés terén is.

„A Magyar Szocialista Munkáspárt KB határozata a közművelődés helyzetéről és fejlesztésének feladatairól” című, 1974-es dokumentumot előkészítő tényfeltáró, összegező munka során nyilvánvalóvá vált a hagyományos népművelés kereslet-kínálati, gazdasági és koncepcionális válsága. Ha az 1962-es és az 1972-es művelődési otthoni tevékenységi adatokat összevetjük (később lesz szó arról, hogy miért e két dátum jelzi az összehasonlítási korszakhatárokat) igen nagy csökkenéseket tapasztalunk! Az ismeretterjesztő előadások száma 4,4%-kal nőtt, látogatóik száma közel 20%-kal, több mint egy millió látogatóval csökkent. A műsoros estek száma 36,3%-kal, látogatóik száma 37,1%-kal (több mint négy millió látogatóval), a műkedvelő művészeti csoportok száma 38,6%-kal, tagjaik száma 38,8%-kal (113 ezer taggal) csökkent.⁵⁸ A népművelést ezen a válságon az 1960-as évek második felében elemi erővel kibontakozó klubmozgalom kezdte átlendíteni; mindent el is követte államosítása érdekében...⁵⁹ Az ugyancsak tömegeket mozgató beathullámot meg riadtan, „oldalvást” nézte a népművelői apparátus, s a politikával együtt tűrte, mert nem tehetett mást. A művelődési mozgás-tendenciák nyomán összességében megváltozott a művelődési otthonok kulturális környezete; az iskolázottsági szint, a rádió, tv, könyvek, sajtó, turizmus, automobilizmus, magnetofon, lemezjátszó stb. hatására gondolkunk. A holtpontot Vitányi Iván úgy jellemezte, hogy „a mennyiségi fejlesztés elakadt, a minőségi fejlesztés nem bontakozott ki.”⁶⁰ A párthatározat a közművelődési koncepciónak politikai támogatást adott, a minőségi fejlődés kibontakoztatása érdekében. „A közművelődés nem szü-

kíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése, a szocialista eszmékkel való értelmi-érzelmi azonosulás, a közösségi szellem, a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése.⁶¹ A határozat a művelődési otthonokat egyrészt mint az aktív közösségi művelődés, másrészt mint pótlék funkciójú intézményt említi: „A művelődési otthonokat és klubokat, mint a közösségi nevelés, a társas élet és az aktív művelődés intézményeit kell továbbfejleszteni. A nem hivatásos együttesek, tudományos ismeretszerző körök, klubok munkája révén a lakosság mind szélesebb rétegeit vonják be a művelődésbe, segítsék a szocialista brigádok kulturális munkáját. Színház- és mozielőadások, hangversenyek, kiállítások és ismeretterjesztő előadások rendezésével vegyenek részt a tudományos és művészeti értékek mind szélesebb tömegekhez való eljuttatásában. Vállaljanak nagyobb felelősséget az intézményben folyó kulturális munka eszmei-politikai, szakmai színvonaláért.”⁶²

1974 további jelentős eseménye az MSZMP KB által összehívott Országos Közművelődési Tanácskozás. A KB márciusi határozatának megfelelően, a Minisztertanács 1035/1974. számú határozata alapján újjáalakult az Országos Közművelődési Tanács; feladata a közművelődés összehangolt irányítása, ellenőrzése, fejlesztésének elősegítése. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy az OKT külön pénzalappal rendelkezik, amelynek alapvető célja a pozitívnak ítélt folyamatok kibontakozásának (vissza nem térítendő hitelezési formájú) segítése. Lényeges az is, hogy az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott programnyilatkozat szükségesnek ítélte a közművelődési rendszer szervezeti és eszmei erősítését, fejlesztését. Az életkörülmények javulását és a szabadidő növekedését feltételezve arra buzdított, hogy ennek kultúráltszerű felhasználása az emberi kapcsolatok erősítését szolgálja.

A közművelődés egy időre a társadalmi érdeklődés előterébe került, az „eszmei” megerősítés nyomán a népművelői szakma is lázba jött – és nagy várakozások voltak. Azonban az ideológiai-politikai irányítás gazdasági-jogi vetülete már csak mint árnyék jelent meg. Igaz, az 1976-os közművelődési törvény kodifikálta a változási és változtatási irányokat; érdemes kiemelni a művelődési otthonokra vonatkozó lényeges, a korábbiakhoz viszonyított új elemeket: igényfelkeltés-igénykielégítés; az egyéni és közösségi művelődés segítése; a művelődési otthon mint alapintézmény; a helyi lakosságnak nyújtson változatos szolgáltatásokat; adjon helyet az egyéni művelődési kezdeményezéseknek.⁶³ Valljuk be: a törvény csalódást okozott; pláne, hogy nem járt együtt az intézmények relatív gazdasági helyzetének javulásával. És nem járt együtt a közművelődési szakmastruktúra lényegesebb változásával: akik a korábbi stílusú és szemléletű munkát végezték, azoknak kellett volna megújulniuk az irányítás különböző szintjein... Szervek, szervezetek a határozatok, állásfoglalások, útmutatók tömegét adták ki. A népművelői szakma mégis va-

lami mást, valami konkrétabbat várt. A Minisztertanács 3/1979. (I. 20.) számú rendeletét a művelődési otthonokról – a nagy társadalmi nekibuzdulás lecsengésével és a reményeket megnyeső gazdasági intézkedésekkel – megkésettnek érezték. Persze az eszmei megerősítésnek igen sok pozitív hatása volt! Hiszen – főleg vidéken – nagyobb, ha nem is presztízse, de respektje lett a művelődési otthonoknak, lévén a politikai célok konkrét megjelenítésének olykor kizárólagos helye.

A politikai és állami határozatok, állásfoglalások *külsődleges eszközök voltak*, s így nem annyira magára a közművelődési munkára, annak részeire, mint inkább a közművelődési munka egészén lendíteni szándékozókra hatottak. *Megindult egy valóban új szemléletű, funkcionális gondolkodás.* (Erről azonban majd a kiutak kapcsán.)

2.6. Decentralizálás és recentralizálás

A közművelődési határozatokban és törvényben deklarált demokratizmussal, öntevékenységgel és a helyi érdekekhez és viszonyokhoz való közelítéssel szemben egy másik tendencia is erőteljesen érvényesült az 1970-es években. Ma már tudjuk: a *recentralizáció*. Az 1971-es tanács törvény decentralizált; a lakosok és tanácsaik kapcsolatát erősítette az intézményeken keresztül is. A terület- és településfejlesztési politika viszont lényegét tekintve centralizált; az „egyéb” települések fokozatos és rohamos elsovadása és elsovadtása ma még nem felmért és megállapított mértékű kulturális erőzót okozott. Az iskola, a művelődési ház körzetesítésével, a buszjárat ritkításával, az értelmiség elvándorlásával stb. milyen intézményen keresztül hassanak az aktív közösségiességet szorgalmazó állásfoglalások? Csak megrázó és megrázóbb történeteket lehetne sorolni. Magam döbbenetben láttam például, amikor a tanító tanulóival együtt buszra száll a bezárt iskola előtt, hogy a harmadik faluba zötyögjenek... „Sok településnek nincs már saját ünnepe, mert nincs egy dalárda a Himnusz elénekléséhez... Egy tiszacsécsei öreg paraszt panasolta nemrég: Áthozták nekünk Kóródról az ünnepet...”⁶⁴ Bizony, így is összefügg a gazdaság és művelődés, ma már nincs „szerepkör nélküliség” – hiszen elismert, hogy szerepköre van a helynek, ahol emberek élnek. De azért még nem látjuk az adminisztratív társítások kulturális hatását.

(1982 elején a községek 77,4%-a társközség volt.) „A remény szép – írja Speidl Zoltán fent idézett cikkében –, a statisztika azonban kemény tény mutat. Azt, hogy a kis települések népességének derékhadra, a 15-39 év közöttiek csapata folyamatosan kevesbedik.”

A közelmúlt által meghatározott, egészen mai folyamatról van szó. Kétségtelen, hogy a közművelődést támogató politikai és állami határozatok, ill. a területfejlesztésre vonatkozó döntések között nem volt koncepcionális ellentét. „Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának irányelvei a területfejlesztés tervezéséhez és szabályozásához” című dokumentum (1970. március 10.) többek között hangsúlyozta, hogy „A kommunális és kultu-

rális ellátottságban a jelenlegi szakaszban a különbségek csökkentése tűzhető ki célul: a szociális-kulturális intézményi ellátottság területek közötti közelítését az elmaradott területeken az állami költségvetésből differenciált támogatással kell segíteni..." Továbbá: „A távlati gazdasági és kulturális fejlődés, a munkaerő várható területi elhelyezkedésének tendenciáját figyelembe véve kell kiválasztani a legalkalmasabb fejlesztési centrumokat, és ezzel összhangban kell kialakítani a vonzáskörzet lakosságának szociális, kulturális, kommunális, kereskedelmi és közlekedési ellátását..." Az irányelvek nyomán született 1006/1971 (III.16.) számú területfejlesztési kormányhatározat és az 1007/1971 (III.16.) számú Országos Településfejlesztési Koncepció is leszögezte, hogy az egyes területek gazdasági fejlettségi szintjének közelítése hosszú időn át tartó folyamat, s a határozatok hangsúlyozták az iparfejlesztés, mezőgazdasági termelés, a közlekedés és hírközlés, valamint a települések fejlesztésében szükséges és elérhető összhang érdekében a kommunális, szociális, kulturális ellátás növelésének fontosságát. Kétségtelen, hogy a területfejlesztési politika az ország arányos fejlesztését, az életkörülmények területi közelítését szorgalmazta. Így többek között célul tűzte ki az aprófalvakban, szórványokban tanyákon élő népesség életkörülményeinek javítását – az anyagi lehetőségek függvényében. Az is vitathatatlan, hogy a területi folyamatok szabályozásában preferálta a gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztését, s szabályozó rendszerében ugyanakkor diszpreferálta a túlzott fővárosi koncentrációt. A művelődési intézményhálózattal kapcsolatban azonban megállapíthatjuk, hogy *nem csökkentek a területi különbségek, sőt keményedett a művelődési tevékenységek területi meghatározottsága.*

Az irányelvek és határozatok hatásáról átfogó elemzések készültek, tárgyalva a gazdasági és igazgatási ellentmondásokat.⁶⁵ Az elemzések többek között megállapították, hogy a területi kiegyenlítődés érvényesült az ország nagy régiói és a megyék között is, azonban a megyéken belüli különbségek növekedtek, *beleértve azt is, hogy fokozódtak a város-falu közötti különbségek.* Területfejlesztési összefüggésben négy különböző típusú, bár egymással közvetetten összefüggő kulturális ellentmondás keletkezett.

Az egyik: Miközben a lakosság jelentős része, s az ipari munkásság fele falun él, a kulturális infrastruktúra kiépülése a községekben lelassult. A falusi lakosságot nemcsak a fejlesztések elmaradása, hanem a már említett elszorvasztás közvetett hatása is sújtotta.

A második ellentmondás az, hogy a művelődéspolitikai elképzeléseket cselekvési programmá váltó kulturális fejlesztési és tervezési elképzelések több ponton mechanikusan alkalmazkodtak a településfejlesztési koncepcióhoz. Egy sajátos interferencia tanúi lehettünk: jó öt éves késéssel a településhálózati koncepció megjelenése után elkezdődött a kulturális szféra regionális szempontokat is figyelembe vevő tervezése, s a művelődéstervezést elősegíteni

kívánó tanulmányokban is megfogalmazódott az, hogy „a mintegy 2000 egyéb településen önálló művelődési intézmények létesítése és működtetése nem indokolt.” Az ilyen anyagokban nem vetődött fel az, hogy az összes művelődési otthonok közel 50%-a, a klubkönyvtárak 80%-a „egyéb” településen működik.

A harmadik ellentmondás, hogy mindezek ellenére az élni akaró „egyéb települések” kis hányadában folytatódott a központi elképzelésektől független fejlődés, s ilyen településeken is tanúi lehettünk új kulturális létesítmények helyi erőből történő megvalósításának, a művelődési körök, klubok újjáéledésének.

A negyedik ellentmondást abban látom, hogy a területfejlesztés és településfejlesztés gyakorlata kiváltotta a speciálisan területfejlesztési orientáltságú kutatások iránti igényt, ezekben a kutatásokban azonban az 1970-es évek első felében még járulékosan sem szerepeltek a kulturális szempontok. És a másik oldalról: a művelődésszociológiai felmérésekben a területi aspektus csak járulékosan szerepelt, ill. a művelődést és a művelődési szokásokat meghatározó tényezőként jelentkezett.

Összességében: a településfejlesztés 1970-es évekbeli gyakorlata nem csökkentette a már korábban kialakult kulturális-területi egyenlőtlenségeket. Nem csökkent, hanem növekedett a város és a falu közötti különbség, s növekedtek a kulturális ellátásbeli különbségek az egyes nem városi települések között is. Az 1960-tól lebonyolított országos reprezentatív szabadidő- és időmérleg-kutatások azt mutatják, hogy a művelődésre fordított szabad idő, és a művelődési tevékenységek szerkezete természetesen függ a megkérdezett iskolai végzettségétől, foglalkozásától, nemétől – de társadalmi átlagban döntő mértékben a lakóhely függvénye.

2.7. Besorolási rendelet, statisztikák és korszakok

Most az 1968-as besorolási rendelet kapcsán *tekintsük át az 1949-1984 közötti időszak mennyiségi fejlődését.* Aki sohasem dolgozott művelődésszisztiikai adatokkal, az nehezen tudja elképzelni, hogy milyen sziszifuszi munka szükséges a tisztánlátáshoz. Temérdek ellentmondó elemzésen is át kell rágni magunkat ahhoz, hogy a számsorokból következtetésre jussunk. Úgy tapasztaltam, hogy a népművelők nem szeretik a statisztikát, azt tartván, hogy azt a formális végrehajtás öngazolására készítetik. *Körütekintő elemzéssel azonban nem lehet különbség a statisztikai fő tendenciák és megélt élet között!* A statisztika az élet jelenségei, tükrözi – a bonyolultakat, zavarosokat is.

Vannak, akik intézményalapítási örületnek, mások láznak vagy lendületnek nevezik azt, ami az 1949-es békés nyitány és az 1960-as évek közepe közötti időszakban a művelődési otthonok statisztikai számának növekedésében tükröződött. *A statisztikai mennyiségi korszakhatár az 1963. év,* hiszen az összes intézmény száma az 1949-1982 közötti időszakban akkor a legtöbb: 3913! A tanácsi művelődési otthonok esetében a csúcs 1967-ben volt, 3026

intézménnyel; a szakszervezeti intézményeknél 1963-ban és az egyéb szerveknél 1962-ben. A statisztikai összehasonlítási korszakhatár az 1962. év. Ennek több oka van: 1. ez előtt nincsenek adataink az egyéb szervek művelődési otthonairól (csak azt tudjuk, hogy sok volt a zártkörű); 2. a szakszervezeti intézményeknek kisebb körét vették számba 1961-ig mint később; 3. településtípusok szerinti bontásban mindhárom fenntartó esetében csak 1962-től vannak adataink, 1961-ig, csak a tanácsi intézményekre. A jogi korszakhatár az 1968. év, amelynek hatása 1972-től tükröződik igen jelentősen a statisztikában. Ugyanis a közösségi művelődés helyiségei és cégtáblái között kívánt összhangot létrehozni a művelődési otthon jellegű intézmények „továbbfejlesztéséről” szóló 105/1968 MM számú utasítás. Azért az idézőjel, mert nem a tartalmi változások tényének vagy irányának kodifikálásáról, hanem a kialakult kaotikus állapot formális rendezési szándékáról volt szó. Ennek a besorolási utasításnak az a lényege és jelentősége, hogy meghatározta azokat a követelményeket, amelyek alapján a művelődési célra használt különböző épületek, termek, szobák klubkönyvtárként, művelődési házként vagy művelődési központként működhetnek. Az utasítás kimondta: „Az intézményt a meghatározott típusok valamelyikébe csak az arra előírt összes követelmények fennforgása esetén lehet besorolni és megfelelő működési engedéllyel ellátni, azonban a módszertani hálózati feladatokat ellátó megyei és járási intézményeket – az utasításban foglalt feltételektől függetlenül – művelődési központnak kell minősíteni.”

Am a formális tiszta lapon máris folt esett, hiszen maga az utasítás nyitott kiskaput mindazon fenntartók és személyek számára, amelyek és akik a megfelelő feltételek hiánya miatt (vagy biztosítása helyett) csak az elodázást voltak képesek megoldani. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy: „Azok az intézmények, amelyek tevékenységét nem kell megvizsgálni, vagy amelyek a megfelelő feltételek hiánya miatt új működési engedéllyel nem láthatók el – tevékenységük újabb felülvizsgálatáig – a meglévő működési engedélyek alapján folytathatják munkájukat. Ezeket az intézményeket a megfelelő nyilvántartásokban továbbra is külön kell feltüntetni.” Nos a besorolási utasítás lehetővé tette, hogy valamihez viszonyítva, mennyiségi módszerekkel is megmérjük az elmúlt két évtized létesítési politikájának eredményét.

A különböző beszámolókból némileg eltérőek az adatok (majd később látni fogjuk, hogy miért), de az arányok minden esetben döbbenetesek. Az Országos Népművelési Konferenciát előkészítő, 1970-ben közölt tanulmányok egyikében olvashatjuk: „A területi feladatokat ellátó 3311 művelődési intézményből 1651-et soroltak be a három típus valamelyikébe. Vagyis művelődési intézményeknek csak mintegy 50%-a felelt meg a minimális követelményeknek, és kaphatott új működési engedélyt. A besorolt intézmények közül 831 klubkönyvtár, 666 művelődési ház és 154 művelődési központ; többségük tanácsi irányítás alatt áll, a szakszervezeti intézmények száma

300.”⁶⁶ Tehát: a minimális besorolási követelmények szerint lajstromozva, az intézményeknek valamivel több mint 50%-a a legminimálisabb követelményeket átlazó kategóriába, a klubkönyvtárak körébe tartozik – s mivel ezek és a besorolhatatlanok jórészt a falvakban és a városok peremkerületeiben vannak, a mennyiségi adatok is tükrözik azt, amit mindenki tudott: a kulturális erózió leginkább a falvakat és a városszéleket érintette. Ezt a tényt az előzőekben idézett forrás is megállapítja: „A három típus egyikébe sem sorolható intézmények tevékenységük általános felülvizsgálatáig a régi működési engedéllyel tovább működhetnek. Természetesen arra kell törekedni, hogy a működési feltételek javításával – a meglévő épületek átalakításával, bővítésével – mielőbb, legalább a minimális követelményeknek megfeleljenek. Ez igen fontos lenne, hiszen a falvakban a művelődési házak a könyvtárral, mozival, tömegkommunikációs eszközökkel funkcionális egységben centrum szerepet töltenek be. A kulturális szolgáltatások zöme rajtuk keresztül sugárzik át. A művelődési ház az iskola mellett a községekben a legfontosabb művelődési intézmény. Nem közömbös tehát, hogy 1967-ben a községek több mint 10%-a, az 1968-as új követelményrendszer szerint pedig 60%-a nem rendelkezett művelődési házzal.”⁶⁷ Ez a súlyos gond az MSZMP KB 1974. márciusi „Jelentés a közművelődés helyzetéről” c. dokumentumában is tükröződött: „A művészeti és tudományos alkotásokat közvetítő intézmények széles körű hálózattal rendelkeznek. A lakosság ellátottsága azonban egyenetlen. A művelődési igények kielégítésében, a kulturális-művészeti szolgáltatások minőségében és sokrétűségében nagy különbségek vannak az ország tájegységei között. Különösen alacsony színvonalú egyes városok, és mindenekelőtt a főváros munkáslakta peremkerületeinek, az új lakótelepeknek, a kisközségekben, a tanyán lakóknak a kulturális ellátottsága... Az elmúlt évtizedben nagy erőt fordítottunk a közvetlen közművelődési célokat szolgáló intézmények kiépítésére. 2825 művelődési otthon van, de közülük csak 1800 felel meg az egyébként is alacsony minőségi követelményeknek. A 27 legjobban felszerelt művelődési otthon (az összes intézmények 1%-a) a látogatók 10%-át vonzza; ez azt jelenti, hogy megfelelő körülmények a művelődési házak határfokát lényegesen növelhetnék.”⁶⁸

A besorolási rendelet nyomán született a „besorolhatatlan intézmény” kategóriája, amelyet a statisztika „terem, kör, klub” fejléc alatt regisztrál. Tehát egy művelődési otthon jellegű intézmény (a statisztikai rövidítésben és itt is a továbbiakban: művelődési otthon) lehet művelődési központ, művelődési ház, klubkönyvtár vagy besorolatlan. Van azonban még egy (pontosabban még kétfő) statisztikai kategória! Ahhoz, hogy lássuk, hogyan alakult az új létesítések és a besorolási rendelet nyomán történt megszüntetések és átsorolások eredőjeként az ország lakosainak művelődési otthonokkal való ellátottsága, még azt is figyelembe kell venni, hogy 1972-ben igazgatási korszerűsítés történt. Ebben az évben egyrészt megszűntek az addig

önálló népművelési osztályok, másrészt (és az intézmények számnak szerkezeti átalakulására 1973-tól statisztikailag is érzékelhetően ez hatott) a KISZ lemondott intézményfenntartói jogáról, s klubjait, ifjúsági házait a tanácsi művelődési otthonokhoz csatolták. Mivel a besorolási rendelet követelményeivel sok helyen nem tudtak megküzdeni, s a KISZ által átadott kisebb helyiségek egy részét se igen lehetett besorolni – új kategória született: *a telephely*. Amit nem lehet vagy nem érdemes rendbehozni, nincs mód a besorolási kategóriáknak megfelelően cégtáblázni, de van teteje és falai, művelődési célra használják vagy használható – az a telephely. A helyzet átfogó, a hivatalos statisztikai adatközlésnél részletesebb, számszerű jellemzésére az 1977. év esetében van mód.

Andrássy Mária adatgyűjtése és elemzése szerint a statisztikailag regisztrált 2690 művelődési otthonon kívül 480 úgynevezett ügyvezetőség és 749 telephely volt az országban, tehát összesen 3847 „intézményi egységgel” számolhattunk.⁶⁹ (Az ügyvezetőség szó szerint értendő: intézmény nincs, csak a népművelés ügyvezetése, a művelődéspolitikai körzeti megbízottja által.) Andrássy adatbankja szerint ebből a mindösszesenből 175 a művelődési központ (4%), 1294 művelődési ház (34%), 1026 a klubkönyvtár (27%) és 195 a terem, kör, klub, vagyis a besorolatlan intézmény (5%), s 11%-ot ill. 19%-ot képviselnek a már említett ügyvezetőségek és telephelyek. Tehát: *a besorolt intézményeknek 41,1%-a a legminimálisabb követelményeknek eleget tevő klubkönyvtár*. Igaza van Andrássy Máriának: „Mindenképpen indokolt a teljes számbavétel következetes végigvitele, mert a működési adatokban a telephelyek teljesítményei rejtetten benne foglaltak (kiem. tőlem – K.G.), a tanácsi intézményeknél pedig külön rovatban szerepelnek az ügyvezetőségek, a szakszervezeti és egyéb fenntartóknál pedig a terem, kör, klub típus eredményei. Emellett szól az a tény is, hogy a teljes művelődési otthon jellegű intézményhálózat valamivel több mint egyharmada ezekből az akkor be nem sorolt típusokból adódik. A hivatalos adat-szolgáltatás „létesítésről” ad számot – elfedve, összeszova ezzel a régi intézmény új épületbe költözését és az új intézmény régi épületben való megnyitását...”⁷⁰

A művelődési otthonok statisztikai, szociológiai elemzését két szempontból lehet és kell elvégezni. Az egyik *a látogatói szempont*, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit kaphat, mit érhet el a lakosság. (Ezt érvényesítettük az 1975-ös budapesti „kirajzás” során, lásd: 2. jegyzet.) Az ellátottságot azért is kell teljes egészében nézni, mert a látogatót nem érdekli a besorolás – mint ahogyan például a színházi előadás esetében az sem, hogy egy anyaszínházban, kamara színházban vagy stúdióban nézi az adott darabot -, hanem a kínálat lehetőségére és a kínálatra kíváncsi. A másik *az intézményi szempont*, amikor a kínálat feltételeire vagyunk kíváncsiak.

Ahhoz, hogy ne vezessenek félre a számok, tudatosítsuk ismét: tanácsi, szakszervezeti és egyéb szerv működésében, a statisztikai tájékoztatókban *művelődési otthonok*

megnevezéssel feltüntetett intézmények számában, a besorolt intézmények (ügymint: művelődési központ, művelődési ház, klubkönyvtár), plusz a besorolatlan intézmények (terem, kör, klub) vannak. Ha ehhez hozzáadjuk a telephelyek számát, megkapjuk *a művelődési otthon jellegű intézmények számát* (ügyvezetőségek nélkül). Egy olyan számot tehát, amely a 105/1968-as besorolási rendelet előtti adatokkal visszafelé is összehasonlítható egészen 1962-ig, hiszen ezek is, azok is a teljes intézményi kört tartalmazzák. Itt csak a legfőbb statisztikai fogalmakról van szó, egy elképzelt nép- vagy közművelődési szótár intézményi fejezete jóval bővebb. Hiszen van ügyvezetőség, telephely, telephely nélküli intézmény – az ügyvezetőség lakótelepi változata -, művelődési ház, központ és könyvtár, művelődési otthoni integráció, komplex intézmény, lakóklub. Ezt a listát kiegészíthetjük az ellátási körzet szerinti fogalmakkal: helyi intézmény, helyi intézmény telephellyel, körzeti intézmény, városi és városkörnyéki ellátással megbízott területi intézmény, megyei művelődési központ. És sorolhatnánk a hálózati áttételeket...

A statisztikai teljes intézményi kört számolva az 1962-1982 közötti 21 éves időszakban az összes intézmény 3832-ről 3661-re csökkent. Ezen belül a tanácsiaké 1967-ig növekedett, a budapesti és városi intézmények száma csökkent, a vidékieké valamelyest nőtt.

A tanácsi régi művelődési otthonok számának csökkenését az is magyarázza, hogy a 201/1965. MM-PM számú együttes utasítás kimondta, hogy „A gazdasági eszközök hatékonyabb felhasználása és a szakmai irányítás összhangjának fokozott biztosítása érdekében a tanácsok által ugyanazon városban (városi kerületben), illetőleg községben fenntartott több művelődési otthont lehetőleg egy intézménnyé kell összevonni.”

A statisztikai összesen szám ugyan indokolható, de a valóságban nincs igazi jelentése (még akkor sem, ha – mint mondtam – a látogatót nem a besorolás, hanem a lehetőség érdekli). Hiszen ebben a számban egy rozszant, kicsike, ámde telephelyként különálló szoba éppúgy egy egység, mint egy többszáz négyzetméteres megyei művelődési központ. Mondjuk a magyarországi színházak, mozik vagy közművelődési könyvtárak esetében gyakorlati érteleme is van az adott összesen adatnak, hiszen a méret és felszereltségi különbség ellenére is egynemű egységeket tartalmaznak, míg a művelődési otthon jellegű intézmények megnevezés alatt erről szó sincs. Ám mégsem volt felesleges az eddigi fejtegetés, hiszen az itt oly fáradságosan összeszedett adatok szerkezete mégiscsak sokat elárul a tényleges helyzetről. Hiszen *az átsorolások és átadások, az építések és megszüntetések nyomán 1972-1982 között az összes intézmények száma valamelyest nőtt, ezt azonban alapvetően a telephelyek számának 65%-os növekedése magyarázza* (684-ről 1128-ra) *s a besorolt intézmények száma 2540-ről 2427-re (4,5%-al), az összes művelődési otthonok száma (besorolt plusz besorolatlan) 2825-ről 2533-ra*

(10,4%-kal) csökkent.

Hogy a besorolási rendelet csak a statisztikai tisztánlátást segítette, de tényleges változásokat nem váltott ki, mi sem bizonyítja jobban, mint az „előtti” és „utáni” tevékenységi adatok összevetése. Minimális számszerű eltérésekkel azonos nagyságrendek és változatlan struktúra!

Ha a számadatok változását területi bontásban nézzük, akkor látjuk, hogy a legtöbb telephely a községekben „keletkezett”, számuk legnagyobb mértékben a városokban növekedett – s beszámolókból és tapasztalatokból tudjuk, hogy a besorolás szerint is gyengébb minőségű intézmények és a besorolatlanok is jórészt a falvakban és a városok más kulturális létesítményekkel sem rendelkező peremein, ill. az infrastruktúráisan egyébként is gyengén fejlett körzetekben vannak. Az 1979-ben publikált elemzésekben Andrassy Mária – különböző számítási metodikákat alkalmazva – a területi ellátás különbségeit mérve az alábbi következtetésre jutott: „Harminc éves intézményfejlesztési és telepítési politikánk koncepcióját kérdőjelezi meg az a tény, hogy a legjobban ellátott terület mutatója a legrosszabbénak tizenegyszerese – akár a pontértékek, akár a tízezer lakos/intézmény alapján számolunk.” A gazdasági fejlődés, az infrastruktúra terén elmaradottabb, és a művelődési intézményekkel közepesen vagy rosszul ellátott területek térképét egymásra montírozva, az 1970-es évek közepén a „fehér foltok” egybe estek. „A fejlődés megmerevedését bizonyítja – folytatja Andrassy -, hogy 1973 és 1976 között bármelyik mutatót alkalmaztuk is (a regionális különbségek mérésére az idézett szerző által használt művelődési otthoni jelzőszámokról van szó – megj. K. G.), egyetlen megye sem került át az egyik kategóriából a másikba.”⁷¹

3. PÉNZEK, SZABÁLYZÓK, FESZÜLTSEGEK

3.1. Beruházások

Ismét azt mondom, aki sohasem kereste, nehezen fogja elhinni: a kulturális beruházások gazdasági adataira vonatkozó, rendszeres és összehasonlítható adatközlés nincs. Az adatgyűjtés is meglehetősen esetleges. Ám éppen a művelődési otthonok terén viszonylag jobb a beruházások statisztikai megismerési lehetősége – Pál Endre és Soós József 1960-1970 közötti elemzésének köszönhetően.⁷² Ők írják, hogy a második ötéves tervhez (1961-1965) „...a korábbi években végzett, „spontán” hálózatfejlesztés tartóatlansága miatt, valamint a VII. Kongresszus határozata alapján a tárca is kidolgozta a legfontosabb fejlesztési szempontokat. Az alapelv hangsúlyozza, hogy a tervidőszakban csökkenteni kell a falusi művelődési otthonok számszerű növelését, és erőteljesebben kell fejleszteni a nagyobb települések, járási székhelyek és városok intézményhálózatát.”⁷³ A falusi művelődési otthonok esetében azt hangsúlyozták, hogy azok helyi erőből, állami támogatás nélkül hozhatók létre. Az ekkor is emlegetett szűkös anyagi lehetőségek mellett e mögött az az elgondolás volt, hogy ne aprózódjanak szét az állami pénzek, és ne

szaporodjanak a korszerűtlen, kis intézmények. Költségvetési támogatást a városi és járási intézmények építéséhez (vagy kialakításához) adtak. A támogatással ilyen esetekben is a helyi erőforrások kiegészítését, mozgósítását akarták elősegíteni. A népművelési célú beruházásoknál a saját forrás aránya – megyénként – igen széles határok között, 39%-tól 84%-ig szóródott.

A népgazdaság egészére jellemző „beruházási túlfűtöttség” e területen is érezhető volt.⁷⁴ A tanácsok tömegkulturális beruházásaira központi állami költségvetésből 132,1 millió forintot irányoztak elő, s a teljesítmény ennek több mint kétszerese, 280,7 millió forint volt! Az ilyen célokra felhasznált teljes beruházási összeg a tanácsi intézményeknél 883,1 millió forint volt, ennek 85-90%-át, tehát 751-795 millió forintot fordítottak az időszak alatt létrehozott 599, és az építés alatt álló 39 művelődési otthonra.⁷⁵ A tervszerűtlenség továbbra is jellemző volt; a szélsőséges fejlesztési gyakorlatra az idézett forrás torokszorító példák sorát említi; a nagytermes szemlélet dominált – kifűthetetlen, használhatatlan épületek sorát produkálva. Pál Endre és Soós József az okok közül elsőnek a tervezési tapasztalatok hiányát említik: „...Tervező és néha szakmai irányító szerveink sem látták azonban minden részletében tisztán vagy helyesen, hogy milyen legyen a művelődési otthon... Az igények ismeretének hiánya és a funkció tisztázatlansága miatt a beruházási előirányzatok tervezésénél az 1960-as években automatikusan (kiemelés – K. G.) 5-5,5% millió forintot ütemeztünk egy-egy járási művelődési otthon építésére. A műszaki kiviteli tervek készítése során pedig gyakran kiderült, hogy... 15 millió forint kell, ami a másik tervezési véglet...”⁷⁶ Amikorra a viták során tisztázódott a reális igény, „...rendszerint eltűnt a meglévő pénzügyi alap, esetleg nem vállalta a tervező az eredeti határidőket. Máskor pedig a kivitelező nem volt biztosítható...”⁷⁷ Szerintük a tervszerűtlenség oka volt még a bizonytalan szakmai irányítás, és a tanácsok laza pénzgazdálkodása is.

A harmadik ötéves terv (1966-1970) idején egyes statisztikai források szerint az összes oktatáson kívüli tanácsi kulturális beruházások 72%-át, 610,7 millió forintot fordítottak művelődési otthonokra, tehát folyó áron számolva is kb. 20%-kal kevesebbet, mint az előző periódusban.⁷⁸ A zűrzavar az adatközlésben is torokszorító. Pál Endre és Soós József elemzése szerint 587,4 millió forintról volt szó, és ehhez még kb. 100 millió forintnyi ismeretlen összetételű (tanácsi felújítási összegek, vállalatok, szövetkezetek, szakszervezetek ráfordításai) összeget lehet hozzáadni. De: az így kalkulálható 710 millió forintnyi összes ráfordítás is kevesebb, mint az előző időszak 750,6 (vagy 795) milliója. Noha az általában tervszerűtlen építéssel belül jól sikerült megoldások is születtek, az építések, megszűnések, összevonások eredőjeként 1966 és 1970 között csökkent az intézmények száma, és az ellátottság romlott. A beruházási összeg egynegyedét kilenc nagy intézmény költötte le, a 123 új intézményre és a 430 új klubra és klub-

könyvtárra jutott a többi.

A negyedik ötéves terv (1971-1975) idején az összes tanácsi oktatáson kívüli kulturális beruházás 60,6%-át (960,4 millió forintot) fordították művelődési otthonokra, központi beruházásokból 37,6 milliót, az összesnek a 3,9%-át. Az előző időszakhoz viszonyítva folyó áron több mint 63%-kal nőttek a beruházási ráfordítások, de az összes beruházási kiadáson belüli arány csökkent.⁷⁹

Az ötödik ötéves tervről (1976-1980) rendelkezésekre álló forrásokból nem különíthetők el a művelődési otthoni beruházások, a helyzetet azonban az alábbi sorok tükrözik. „A művelődési központok száma az ötéves tervidőszak alatt 12 új intézmény (a tervezett felénél is kevesebb) építésével, 22 intézmény átalakításával és 19 avulás miatti megszűnéssel 11%-kal nőtt.”⁸⁰ 89 művelődési házat érintett a fejlesztés (a tervezettnél kétszeresét), ebből 13 az új intézmény, a tervezett hússzal szemben... Ugyanakkor a számítottak több mint négyszerese (103) volt a megszűnés, így a művelődési házak állománya a számításba vett növekedés helyett csökkent.⁸⁰

A művelődési otthoni beruházások építészeti gondjait tekintette át – többek között – az 1969-ben rendezett „Művelődési otthon építési konferencia”. Itt is nyilvánvalóvá vált, hogy „a szocializmus templomaiként” megálmodott intézmények ügye építészeti szempontból is ellehetetlenült. „Az, hogy a művelődési otthonaink jelentős része rövid idő alatt elavult – idézem az egyik előadást –, nem csupán a szemléletváltozásokból és az igények növekedéséből ered. A...nagyterem építési tendencia – tehát az építetető tévedése – mellett sokszor falusi kőművesmesterek terveztek kultúrházat, előirányzati költségvetésük hiányos volt, és építés közben derült ki a hitelkeret elégtelensége: már nem tellett fűtésre, világításra, vízellátásra, berendezésre, de nem egyszer még az épület lefedésére sem...”⁸¹

A beruházások eddigi áttekintése egy régi megállapítás idézésével foglalható össze: „nem akarásnak nyögés a vége”. Esetünkben: *a tömegek által nem szívesen vállalt központi feladat helyi erőforrásokra alapozott végrehajtása látszatmegoldásokat szül, és – mint láttuk – a recentralizációs tendenciákat erősíti.*

A kialakult beruházási, építészeti helyzeten „a központ” saját korábbi logikájának megfelelően akart segíteni. 1959-ben kidolgozták a művelődési otthonok tervezési irányelveit és a különböző típusú javaslatokat. 1964-ben a Művelődési és az Építészeti Minisztérium együttesen típustervpályázatot írt ki. A díjnyertes pályaművek feldolgozása már nem történt meg, hiszen időközben *világossá vált az irányítók számára is a típustervezés alapvető ellentmondása: „...szinte minden helyen más és más igények lépnek fel még akkor is, ha a művelődési otthonnal, mint intézménnyel szemben országosan koordinált követelményeket állapítunk meg. Az építészeti igényeket számos tényező befolyásolja, így elsősorban a terület lakosság száma, a lakosságból a helyben dolgozók és ingázók száma, a lakosság korösszetétele (a tánctermet vagy a könyvtárat*

kell-e nagyobbra méretezni), a már megoldott kérdések (pl. mozielhelyezés) kikapcsolása, a szakkörök vezetésére alkalmas emberek száma, stb.”⁸²

A Művelődési Minisztérium 1966-ban adta ki az „Alapelvek a művelődési otthonok és közművelődési könyvtárak telepítéséhez és építéséhez” című dokumentumot. Az erre támaszkodó 1967-es tervpályázatot már nem típustervpályázattal írták ki, hanem vázlatrak begyűjtése volt a cél. (Ennek első realizálása a 1969-ben Orgoványban megépült művelődési otthon.) A későbbi, központilag támogatott tervpályázatok már a „komplex intézmény” koncepciójának jegyében születtek.⁸³ Ezekről azonban majd a kiútkeresések összefoglaló tárgyalása során lesz szó.

Egy 1970-es felmérés, és az 1972-ben készült „Irányelv a tanácsi művelődési otthonok távlati fejlesztéséhez” című tervezet⁸⁴ alapján, az 1970-es évre vonatkozóan igen tanulságos elemzés készült a művelődési otthoni ellátottságról.⁸⁵ E szerint *a beruházásokból való részesedés és a lakosság aránya lényegesen eltért egymástól az 1966-1970 közötti időszakban.* Míg az úgynevezett szocialista városokban a lakosságnak csak 2%-a élt, a művelődési otthoni beruházásokból 13%-ot kaptak. Az ipari városok 17%-os lakosság-arányára jutott a művelődési otthoni beruházások 22%-a, míg a községek és nem ipari városok 62%-os lakosság-arányára 47% beruházást kapott.

A művelődési otthonok tényleges alapterületét és az irányelv szerinti szükségletet összevetve az ellátottság foka 1970-ben az alábbiak szerint alakult: Budapesten 67%, a szocialista városokban 92%, a többi ipari városban 57%, nem ipari városokban 46%, községekben 60%, az ország egészében 62%.

A hiányzó alapterület beruházási költség-igénye (berendezéssel együtt) a becslések szerint az ország egészében több mint 2,1 milliárd forint volt. A nagyságrend érzékeltetésére írom le újra, hogy a negyedik ötéves tervben (1971-1975) kb. 1 milliárd forintot fordítottak a művelődési otthoni beruházásokra. Ehhez a becsléshez azt is hozzátették, hogy ezen felül még mintegy 77 millió forint művelődés-technikai eszközre is szükség lenne.

A beruházások áttekintése az alábbi következtetésekre vezet:

– A központi akarat megvalósítását a helyi erőforrások mozgósításával tervezték. Ilyen források azonban éppen ott nem képződtek (falvak, peremkerületek, üdülő övezetek), ahol a legnagyobb szükség lett volna új vagy felújított objektumokra. Az *ellentmondás nyomán látszatmegoldások jöttek létre.* Ezek leginkább tapintható hatása az volt, hogy taszították az embereket a kultúra eme csarnokaitól, s így a felülről irányított közösségi művelődéstől.

– Nagyok az ellátás területi különbségei, különösen szembetűnő a „periféria” (lakótelepek, falvak) mostoha helyzete.

– Lassan alakult ki a helyi igényekhez, hagyományokhoz és lehetőségekhez alkalmazkodó ill. ezekre támaszkodó funkcionális tervezés.

- Az erőforrások hatékony felhasználását a tervezési, pénzügyi és építészeti átgondolatlanságok is gátolták.

3.2. Folyó finanszírozás

Kinek, mennyibe került mindez – folyó ráfordításokban, napi árakon? Bár a statisztikai, számbavételi helyzet ebben az esetben sokkal jobb, mint a beruházásoknál, pontos adatokkal nem rendelkezünk; így csak durva aránybecslésre szorítkozom. Erre azért van szükség, hogy a gazdasági gondokat keretező „nagyságrendeket” lássuk. Csak a tanácsi művelődési otthonokról vannak gazdasági adataim, a szak-szervezetek és egyéb szervek által fenntartott intézményekről nincsenek; van viszont népgazdasági szintű összesen adat arról, hogy a lakosság mennyit költött művelődési otthonokra.

Az 1. számú táblázat a tanácsi művelődési otthonokra fordított költségvetési (tehát tanácsi) kiadásokat mutatja be 1970-1980 között. Azért erre az időszakra, mert összehasonlítható adatok ekkorra vannak. A táblázatok forrása a művelődés-gazdaságtani elemzéseimhez a Központi Statisztikai Hivatal által rendelkezésemre bocsátott és korrigált adatok rendszere.⁸⁶

A táblázat ötödik sorából láthatjuk, hogy a fordított összegek a vizsgált időszak alatt, folyó áron 148,2 millió forintról 532,4 millió forintra nőttek. A 2., a 3., a 8. és a 14. sorok összevetéséből láthatjuk, hogy a művelődési otthonokra fordított kiadások az 1970-es évek második felében gyorsabban nőttek, mint az összes költségvetési bruttó művelődési kiadás vagy az összes tanácsi művelődési kiadás. A 9. és a 17. sorokból ki-tűnik, hogy ezzel együtt lényegesen megváltozott az összes kiadáson belül a művelődési otthonokra fordított összegek aránya: a költségvetés összes művelődési kiadásán belül 5,9%-ról 8,8%-ra, a tanácsi művelődési kiadásokon belül 15,6%-ról 29,1%-ra! A 9-12. sorok összehasonlításra adnak lehetőséget: az összes költségvetési művelődési kiadáson belül 1973-ig a művelődési otthonokra, közművelődési könyvtárakra, színházakra (szabadtéri színpadok, operaház, zenei intézmények nélkül) fordított összegek arányai nagyjából azonosak, és csak kis mértékben változtak. 1974-től viszont a művelődési otthonok relatív súlya nőtt, míg a többi intézményé nagyjából stabilizálódott, relatív helyzetük nem változott.

1. táblázat

A tanácsi művelődési otthonokra fordított költségvetési kiadások, 1970-1980

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
1. Megyei művelődési központok /mFt	57,4	56,9	65,0	65,5	80,5	102,7	108,5	123,2	150,9	166,1	192,6
2. Növekedés évente /%-	-	99,2	114,2	100,8	122,8	127,6	105,7	113,5	122,5	110,1	115,9
3. Művelődési otthon jellegű intézmények /mFt	90,8	101,3	115,4	138,2	205,3	236,6	244,6	269,0	322,0	345,6	339,8
4. Növekedés évente / %	-	111,5	113,8	119,8	148,5	115,3	103,4	110,0	123,4	104,1	98,3
5. Összesen /mFt	148,2	158,2	180,4	203,7	280,5	339,3	353,1	392,2	482,9	511,7	532,4
6. Összesből megyei aránya /%	38,7	36,0	36,0	32,1	28,2	30,3	30,7	31,4	31,2	32,4	36,2
7. Összes költségvetési bruttó művelődési kiadás /mFt	2516	2813	3180	3027	3660	4129	4437	4827	5536	5640	6046
8. Növekedés évente /%	-	111,8	113,0	95,2	120,9	112,8	107,5	108,8	114,7	101,9	107,2
9. Összes kiadásból műv.otthonokra ford. arány /%	5,9	5,6	5,6	6,8	7,8	8,2	7,9	8,2	8,7	9,0	8,8
10. Összesből közművelődési könyvtárakra /%	5,9	5,9	5,8	6,7	6,2	6,2	10,7	6,2	6,1	6,3	6,6
11. Összesből színházakra /%	5,7	5,6	5,4	6,2	6,1	6,2	6,0	6,0	6,2	6,3	6,3
12. Összesből múzeumokra /%	5,2	5,1	5,1	5,9	5,7	6,0	6,1	6,0	6,3	6,9	6,7
13. Összes tanácsi bruttó művelődési kiadás /mFt	950,2	1058	1270	949	1110	1301	1386	1532	1763	1831	2036
14. Növekedés évente /%	-	111,3	120,1	74,7	117,0	117,2	106,6	110,5	115,1	103,8	111,2
15. Összes kiadásból megyei művelődési otthonra /%	6,0	5,4	5,1	6,9	7,2	7,9	7,8	8,0	8,6	9,1	9,5
16. Összes kiadásból művelődési otthon jellegű intézményekre /%	9,6	9,6	9,1	14,6	18,5	18,2	17,6	17,6	18,8	18,9	19,6
17. Összesen /%	15,6	15,0	14,2	21,4	25,7	26,	25,4	25,6	27,4	28,0	29,1

A művelődési otthonokra fordított összegeknek az 1974-től tapasztalható lényegesebb növekedését, és az összes kiadáson belüli arány változását az alábbi tényezők magyarázzák.

– Az előző elemzések során már említett fennhatósági átsorolások. Tehát pl. az, hogy a KISZ 1972-ben lemondott ilyen intézményeiről a tanácsok javára. Ez a gazdasági adatokban fokozatosan, döntően 1974-től vált érezhetővé. Ez a növekedés tehát nem azt jelenti, hogy a korábban is tanácsi fennhatóság alatt működő intézmények gazdasági helyzete általában javult. A most elemzett adatokban az átsorolás tükröződik: korábban a tanácsi elszámolásban nem regisztrált intézmények egy részét és ezek költségeit is itt tüntetik fel.

– A harmadik és negyedik ötéves terv (1966-1970, 1971-1975) alatt épített, nagy létesítmények működési költségei növelték a ráfordításokat.

– A népművelői bérek rendezése növelte a ráfordításokat.

– A 6. sor adataiból láthatjuk, hogy a művelődési otthonokra fordított költségvetési kiadásoknak mintegy 28-38%-át a megyei központok kötötték le! Ha a 2., a 4. és a 6. sorok adatait együttesen elemezzük, akkor az derül ki, hogy a megyei központokra fordított összegek az 1970-es évek második felében gyorsabban növekedtek, mint a többi művelődési otthon támogatása. Tehát: a ráfordítás növekedésének jelentős része a megyei otthonok fejlesztésével magyarázható. 1970 és 1980 között a művelődési otthonokra fordított összes tanácsi ráfordítás növekedése 384,2 millió forint volt, a megyei központokra fordított növekmény 135,2 millió forint, tehát a növekmény 35,2%-át eleve ezek az intézmények vitték el. Ez a „centralizálás és koncentráció” még inkább kimutatható az 1970-es évek második felében: 1976-1980 között a növekménynek már közel 47%-a ment a megyei központokra; 1979-ben már 53%-a; 1980-ban pedig az ilyen intézmények az összes növekménynél többet kötöttek le! Mindez szemléletesen kiderül akkor, ha a megyei központokra fordított összegek és a többi művelődési otthonra fordított összegek éves növekedési ütemeit grafikusán ábrázoljuk. Az első esetben egy felfelé törekvő, exponenciális jellegű görbét láthatunk, a második esetben egy lefelé hajló, konkáv ábrát szemlélhetünk...

Érdekes a művelődési otthonokra fordított tanácsi kiadások évenkénti változási ütemeit figyelmesen tanulmányozni, és az előző politológiai jellegű elemzéssel összevetni: 1970-1973 között és 1976-ban, 1977-ben és 1979-ben a növekedési ütem az időszak egészében tapasztalható átlag alatt volt. Ez úgy is tükröződött, hogy a művelődési otthonokra fordított tanácsi kiadások aránya az összes tanácsi közművelődési kiadásokból 1972-ben 14,2% volt, szemben pl. az 1967-es 27% és az 1969-es 24,4%-kal. (Az itt közölt 1. sz. táblázatban 1970 előtti adatok nem szerepelnek; az idézett 1967-es, 1969-es, és 1972-es adatok összehasonlíthatóak, a hosszabb idősoros elemzésnél az ellentmondásokat kiszűrtem.)

Ha ezt az előzőekben vázolt, az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére jellemző keresleti válsággal, koncepcionális problémákkal, és az ismert ármozgásokkal együtt vesszük figyelembe, akkor a gazdasági tendenciákból is kiderül, hogy miért került olyan élesen napirendre művelődési otthonok, és általában a közművelődés problémája éppen az 1970-es évek elején! De a művelődési otthon hálózat gazdasági válsága az eddig jelzetteknel sokkal mélyebb volt. (Mint majd kiderül, azt is mondhatjuk, hogy „az időszak egészében” annak ellenére, hogy az 1970-es évek közepétől a tanácsi kiadásokon belüli részarány növekedett, s 1980-ra 29,1%-ot ért el.) Ezt a centralizálási törekvéseken, a bevételek és kiadások összehasonlító elemzésén, továbbá a gazdasági-jogi szabályozási mechanizmus vizsgálatán keresztül ragadhatjuk meg.

Mint már volt róla szó, a megyei művelődési központok építése az 1965-ben hozott határozat óta kezdődött el. A döntés hatása a harmadik ötéves terv során azonnal érvényesült: a beruházási összegek 25%-át kilenc nagy intézmény kötötte le. A centralizálás és koncentráció abban is tetten érhető, hogy az 1968-as besorolási rendelet mércéjével mérve az 1960-as évtized végén a községek 60%-a nem rendelkezett művelődési házzal, s lényegében véve az intézmények 1%-a vonzotta az összlátogatók 10%-át. 1982-ben a 2164 tanácsi művelődési otthonból 154 volt a művelődési központ besorolású (7%); ezekben dolgozott a főfoglalkozású népművelési szakmai munkakörben dolgozók 49%-a (2615 ilyen besorolású munkatársból 1290 fő) és az egyéb főfoglalkozású munkakört betöltők 63%-a (2500 ilyen munkatársból 1586 fő)!⁸⁷

Nyilas György tanulmányában olvastam, hogy 1980-ban a Hajdú Megyei Művelődési Központban dolgozott a megye – tanácsi fennhatóságú – népművelőinek 34%-a. Azt is részletesen elemzi, hogy a népművelők koncentrációját a státusok minőségi koncentrációja követi. Így pl. 1980-ban a tanácsi művelődési otthonokban alkalmazott „A” kategóriás kulturális dolgozók 54%-ának művelődési központokban volt az állása, míg a szakképzetleneknek csak 13%-a dolgozott ilyen intézményekben. A fizetések is az intézménytípusok hierarchiáját követik: a megyei művelődési ház központok dolgozói átlagosan 1000, forinttal keresnek többet, mint a községi népművelők.⁸⁸ Mindet – mint láttuk – összefoglalóan mutatják a folyó ráfordítások elemzéséből nyerhető arányok: 1980-ban 15 tanácsi megyei művelődési központra jutott a ráfordítások 32%-a, míg a 2162 többi intézményre – amelyek közül művelődési központ volt 133, művelődési 1110 és amelyekhez még 1015 telephely is tartozott – 68 százalék. Ha a megyei művelődési központok léte előtti és utáni időpontokat vetjük össze, akkor az 1965-1968 közötti tanácsi ráfordítás növekedés (71,8 millió forint) 58%-át az 1968-ban megyei központokra fordított (41,4 millió forint) összeg magyarázza. Már az eddigiek alapján is érthető, hogy a kisebb intézményekben dolgozók a relatív helyzet romlása miatt panaszkodtak, miközben az összesen adatok a relatív

helyzet javulását tükrözik! *Ez a pénzügyi illúzió az a csapda, amelyben vergődve annak is igaza van, aki soknak itéli a művelődési otthonokra fordított közpénzeket, meg annak is igaza van, aki elnyomorodásról beszél. Attól függ, hogy az aggregálás milyen szintjéről, milyen helységről és helyiségről nézzük az adatokat...* A fentiek mellett emlékezzünk még a körzetesítésből fakadó koncentrálásra – s így mennyiségileg is előtünk áll a decentralizációs és recentralizációs folyamatok művelődési otthoni eredője...

Most lépünk egy lépéssel tovább: nézzük meg azt, hogy a lakosság mennyit fordított a művelődési otthonokra? Ezek az adatok ugyancsak az említett KSH források alapján tekinthetők át. A hosszas módszertani magyarázatokat és a homogenizálás nehézségeit elkerülendő csak az 1970-1980 közötti adatokat vizsgálom. (Az 1970 előtti adatokkal való közvetlen összehasonlításra nincs lehetőség, mert 1970-től a lakossági kulturális kiadások között több olyan tételt is regisztrálnak, amelyekre korábban is költöttünk, de a statisztika nem, vagy nem kulturális kiadásként vette figyelembe, mint pl. a fényképezés költségei.)

A lakossági kulturális kiadások szerkezete a következő:

– Kulturális felszerelések vásárlása: tv, rádió, lemezjátszó, magnó, fényképezőgép, zongora, stb. 1970-1980 között az ezekre költött összegek 2,3 milliárd forintról 4,9 milliárd forintra, éves átlagban 7,1%-kal nőttek. Az összes lakossági kulturális kiadásban belüli arányuk az 1970-es 34,2%-ról 1973-ig 28,6%-ra csökken, majd 1980-ra 33,2%-ra változik.

– Kulturális cikkek vásárlása: könyv, tankönyv, újság, folyóirat, hanglezem, hangszerek alkatrészei, fotócikkek, műalkotások, stb. Az időszak alatt 2,3 milliárd forintról 6,2 milliárdra nőtt a ráfordítás; éves átlagban 10,5%-kal növekedve. A növekedési ütemek szórása viszonylag kis határok között mozog, stabil tendenciát mutat. Az arány 34,1%-ról fokozatosan nő az 1980-as 42,2%-ra.

– Kulturális szolgáltatások: rádió, tv előfizetési díj, kulturális felszerelések javítása, belépőjegyek vásárlása (ezen belül: színház, mozi, hangverseny, múzeum, művelődési otthon, stb.). Az erre fordított összegek 2,1 milliárd forintról 3,6 milliárdra, éves átlagban 5,4%-kal, az átlag körüli igen kicsi ingadozásokkal nőttek. Az összes kulturális kiadásokban belüli arány 31,7%-ról 24,6%-ra csökkent.

A lakossági összeg kulturális kiadásai 6,8 milliárd forintról 14,8 milliárd forintra, éves átlagban 8,1%-kal, csökkenő ütemű növekedéssel, konkáv jelleggel nőttek. Mindebből tehát a szolgáltatások relatív háttérbe szorulása derül ki. Ezen belül a belépőjegyekre költött összegek 621 millió forintról 1 milliárd forint feletti összegre, éves átlagban 5%-kal, növekvő ütemben nőttek.

A művelődési otthonokra fordított lakossági kiadások (belépőjegyek, szakköri-, tanfolyami- és klubdíjak) 89 millió forintról 201 millió forintra, éves átlagban 8,5%-kal, az évtized végén csökkenő ütemben nőttek. Gyorsab-

ban nőttek az ilyen kiadások, mint a mozira és színházra fordított összegek, de lassabban, mint a hangversenyekre és múzeumokra kiadott forintok. Az összes lakossági kulturális kiadásban belül a művelődési otthoni kiadások 1,3-1,4% körül stabilizálódtak.

Ha a tanácsi művelődési otthonokra fordított összegeket az állami és a lakossági források szerint vizsgáljuk, akkor 1970-ben 89,9% és 10,1%-os a megoszlás; 1975-ben 86 ill. 14%-os, 1980-ban 84,5 ill. 15,5%-os. Tehát: növekvő arányú a lakossági tehervállalás.

A tisztánlátáshoz azonban további elemzésekre van szükség. Először is nézzük meg azt, hogy folyó ráfordításokban mennyibe is kerülnek a művelődési otthonok – a nem tanácsi fennhatóságúakat is figyelembe véve! Nem könnyen, de erre a kérdésre is lehet választ adni.

A tanácsi művelődési otthonok bevételi forrásai a következők: előző évi pénzmaradvány; tanácsi támogatás; fenntartók támogatása; egyéb támogatások (ezen belül: ipari üzemek, vállalatok, ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek, egyéb szervek); működési bevételek. A működési bevételek forrásai a következők: terembérleti díj, műsoros rendezvények, műsor nélküli táncos rendezvények, tanfolyamok, szakkörök, klubok stb. bevételei; egyéb bevételek. Ez utóbbi felsorolásból kitűnik, hogy a működési bevételek forrása nem csupán a lakosság művelődési otthonokra fordított kiadása, hiszen természet éppúgy bérelhet egy lakos (pl. lakodalom céljára), mint egy állami szerv vagy bármilyen intézmény; hasonló a helyzet a többi esetben is – noha tudjuk, hogy a terembérleti díjak döntő mértékben a lakosságtól, az egyéb bevételek innen is, meg onnan is származnak.

Fogadjuk ki kiindulásnak azt az 1980. évre vonatkozó becslést, amely az előző források bizonyos összevonásával a következő arányokat adja. „A tanácsi művelődési otthonok összes bevételeinek mintegy 50%-a tanácsi támogatásból, 15-18%-a üzemek, szövetkezetek stb. hozzájárulásából és 32-35%-a működési bevételből tevődik össze.”⁸⁹ KSH adatok alapján 1980-ban a művelődési otthonokra fordított tanácsi kiadások összege (kerekítve) 532,4 millió forint volt. A fenti becslést követve a tanácsi művelődési otthonok összes bevétele 1980-ban 1065 millió forint körüli összeg. Ha most azt nézzük, hogy 1980-ban 2554 művelődési otthon volt az országban (emlékezzünk az előzőekben vázolt megfontolásokra!), s ebből 2177 tartozott a tanácsok fennhatósága alá, akkor egyszerű lineáris, súlyozatlan becsléssel eljuthatunk egy olyan durva adathoz, hogy az összes tanácsi és nem tanácsi művelődési otthon bevétele kb. 1250 millió forint volt. Ennél minden bizonnyal több, hiszen a szakszervezeti művelődési otthonok általában jobban ellátottak, mint a tanácsiak. Ha azonban ennél a lineáris becslésnél maradunk, akkor – az előzőek nyomán – ennek kb. 15%-át közvetlenül a lakosság, 85%-át valamilyen formában a „közösség” adta. (Itt hozzá teszem, hogy ilyen közelítő becslés esetén azért lehet a „kinek mennyibe kerül” kérdésre a bevételek

alapján válaszolni, mert tudjuk, hogy a kiadások növekedési üteme az utóbbi időben gyorsabb mint a bevételeké, csökken a maradvány képzésének lehetősége; továbbá a maradvány egy részét a következő évben mint bevételi tételt számítjuk, stb.)

Összehasonlításképpen: ugyancsak a KSH források szerint 1980-ban a színházak állami (központi és tanácsi) támogatása 381,8 millió forint, az összes előadóművészeti intézmények (színházak, szabadtéri színpadok, Állami Operaház, Országos Filharmónia, Állami Népi Együttes, Budapest Táncegyüttes, cirkuszok) állami támogatása viszont 600,2 millió forint volt. (A művészeti intézmények és feladatok elnevezésű statisztikai csoporton belül a felsorolt előadóművészeteken kívül még 43,2 millió forintnyit fordítottak művészeti célfeladatokra, és 18,6 millió forintot egyéb művészeti intézményekre; az előbbiből bizonyos hányad még az előadóművészetek közvetlen támogatását növeli.)

A lakosságnak az előadóművészetekre fordított kiadása 294 millió forint volt, tehát közelítő becsléssel az előadóművészeti intézmények bevétele 894,2 millió forint volt, ennek 33%-át finanszírozta közvetlenül a lakosság, és 67%-át a „közösség”. 1980-ban tehát a művelődési otthonok körülbelül másfélszeresébe kerültek az országnak, mint az előadóművészeti intézmények, s a közösségi finanszírozás aránya mintegy 18 százalékkal nagyobb.

Most azonban lépünk be az intézményekbe, és nézzük meg, mit takarnak és takargatnak ezek a számok! A beljebb lépés előtt emlékezzünk azonban még egyszer arra, hogy a művelődési otthonokra fordított összes tanácsi kiadások 1970-1980 között éves átlagban kb. 13%-kal, a lakossági kiadások 8,5%-kal emelkedtek – folyó áron. A reális deflálásra nincs lehetőség, de azt azért tudnunk kell, hogy az 1970-es évek végén a fogyasztói árindex 9% körüli volt, hivatalosan is!

Az 1974-es „Jelentés a közművelődés helyzetéről” c. dokumentum a bevételek és kiadások összevetése alapján megállapította, hogy „Az anyagi eszközök növekedése elsősorban a bérszínvonal emelését, az áremelkedések részbeni fedezetét, a korszerű intézmények üzemeltetési többletköltségeit biztosította, s csak kisebb mértékben járulhatott hozzá a működési feltételek javításához. A művelődési otthonokban a költségvetési támogatás összege sok esetben még a fenntartás állandó költségeit sem fedezi. Az intézmények jó része ezért arra kényszerül, hogy saját bevételeit mindenáron növelje, és ez esetenként a művelődéspolitikai célokat is háttérbe szorítja.”⁹⁰ A jelentést megelőző KNEB vizsgálat szerint az állami támogatás átlagosan az összes kiadások 50-55%-át fedezte, néhány megyében a 40%-ot sem érte el. A tanácsi költségvetési támogatások 1970-ben csak az úgynevezett fix költségek fedezésére voltak elegendők, a bér-, energia- és karbantartási költségek az állami támogatások 94%-át felemésztették. Ezeket a tendenciákat igazolta a budapesti művelődési otthonokat érintő, 1975-ös vizsgálatunk: az összes támoga-

tást az elsődleges költségek fedezése foglalta le, továbbá a támogatás növekedésének mértéke csak ezek árának növekedését fedezte.⁹¹ Így a támogatás növekedése nem jelentette a hálózat egészére vonatkozó egyenletes és arányos fejlődést; azért sem, mert a növekedésben jelentős összegeket a belépett vagy kibővített funkciójú új intézmények (mindenekelőtt a megyei központok) kötötték le. Összességében azt tapasztaltuk, hogy az elsődleges költségek növekedése meghaladta a támogatások növekedésének mértékét. Annak ellenére volt ez így, hogy a korábbi problémák ismeretében az országgyűlés 1973-ban a művelődési otthonok megsegítésére – elsősorban a munkáslakta településeket figyelembe véve – 20 millió forint plusz támogatást engedélyezett. (Ezért van az, hogy az idősoros összehasonlításban az 1974. évi növekedési ütem magasan az átlag fölé ugrik.) Az elkövetkező években ez a kiugró növekedés „belesimult a trendbe” – csökkenő ütemű növekedéssel.

Vannak, akik a tanácsi közművelődési kiadásokból a művelődési otthonokra fordított részarány növekedését (és az éves növekedési ütemeket) vizsgálva azt hiszik, hogy legalább szinten tartó pénzügyi politika érvényesült. Ez sajnos nem így van. A növekedési ütemekben való gondolkodás pénzügyi illúzió, hiszen az évenkénti ütemek ténylegesen, a tapasztalatok szerint nem jelentenek olyan abszolút növekményt, amellyel az áremelkedéseket ellensúlyozni lehetne, és amelyek a régi intézmények működési feltételeit is azonos szinten biztosítanák.⁹² A relatív helyzet romlását az 1970-es években évről évre minden kisebb-nagyobb elemzés, beszámoló megállapította. Egy 1983-ban kelt munkaanyagból idézek: „A művelődési otthonok kiadásainak összetétele megmutatja, hogy a tanácsi támogatás nem fedezi az épületek működési költségeit (fűtés, világítás, takarítás stb.) és a főoglalkozású dolgozók személyi kiadásait. A tartami tevékenység végzéséhez szükséges anyagi eszközök megteremtésének kizárólagos formája a saját bevétel, és az egyéb szervek támogatása. Ezt esetenként kiegészíthetik a különböző alapokból nyújtott céltámogatások”⁹³ 1982-es adatok szerint a tanácsi művelődési otthonok kiadásainak tanácsi támogatási fedezeti aránya 53,6% volt, s ennek 45%-át eleve lekötötték a bérköltségek.⁹⁴ A hatodik ötéves terv eddigi adatai azt mutatják, hogy – szemben az 1970-es évek második felével, amikor a művelődési otthonok összes bevétele dinamikusan nőtt – az összes bevétel csak lassan emelkedik, ezen belül a tanácsi támogatás aránya csökken.

Az állami támogatás csökkenésére az intézmények különböző módon reagálnak – többnyire a működési bevételek növelésével. Hosszabb időszakot nézve növekszik a tanfolyamokból, körökből, klubokból származó bevétel súlya; a terembérleti díjak aránya nagyjából stabil (16% körüli). Arra már az 1970-es évek közepén is rámutatunk, hogy a terembérlettel kapcsolatban – a városokban és elsősorban Budapesten – egy sajátos *circulus vitiosus* alakult ki. A művelődési otthonok által bérbe adott helyiségek száma nagyobb, mint az intézmények által bérbe vettek;

így a kisközösségi foglalkozásokhoz nem tudnak elegendő helyiséget biztosítani, mert ezeket bérbe adják, hogy megteremtsék a működés feltételeit. Ezzel párhuzamosan a vizsgálatok arról is tanúskodnak, hogy a művelődési otthonokban tartott idegen rendezvényeket a népművelők szükséges rossznak tekintik. Nem tartják saját programnak, nem nagyon igyekeznek ezeket segíteni, látogatóikat más rendezvényeiknek megnyerni, stb. Érdemes felfigyelni arra is, hogy a kiadások növekedési üteme nagyobb, mint a bevételeké, ezzel csökken a pénzmaradvány képzésének lehetősége. Az is érdekes tendencia, hogy az összes kiadásból csökken a bérek aránya. Ezeket tapasztaltam a színházak – már említett – elemzésénél is, tehát itt is, ott is a dologi kiadások növekedése, az energia és anyagi költségek inflációja magyarázza a gazdasági feszültségek jelentős részét.

Mindezt csak megerősíti a Fővárosi Nép Ellenőrzési Bizottság által 1983-ban végzett, 12 intézményre kiterjedő vizsgálat. E szerint a vizsgált intézmények bevételei 1981-1982-ben 13,7%-kal növekedtek, ezen belül a pénzmaradvány 44%-kal csökkent, az állami támogatás 18,6, a működési bevétel 16,6, és az egyéb bevétel (terembérlés!) 34,1%-kal nőtt. A működési bevételek forrásai: tanfolyamok, körök, klubok: 46%, műsor nélküli táncos rendezvények 12%, terembérlés, műsoros rendezvény, egyéb bevétel rendre 14-14%. Világosan kiderült: a munkát meghatározza a bevételre való hajtság – s a tevékenységi terv és a költségvetés csak úgy van összehangban, hogy az előbbit az utóbbi determinálja.

Ezzel a gazdasági elemzést még mindig nem zárhatjuk le – még beljebb kell lépni, a szabályozás intézményi hatásának vizsgálatával. Külön pontban szükséges ezt tárgyalni azért, hogy a problémák súlyához méretezetten lássuk: az intézmények gazdasági helyzetét a beruházás, folyó finanszírozás és szabályozás együttesen határozza meg.

3.3. Ki, kit ver át? (Szabályozás)

Igen nagy tévedés lenne azt hinni, hogy a gazdasági problémák csupán a finanszírozás mértékével, a bevételek és kiadások szerkezetével magyarázhatók. Sajnos a gondok jó része a gazdálkodási mechanizmus ellentmondásaira vezethető vissza. Magyarán arról van szó, hogy ha számolatlanul lett volna pénz az elmúlt időszakban, akkor is súlyos gazdálkodási ellentmondásokkal küszködött volna a művelődési otthon hálózat. Miért?

A mindenki által tudott és ismert titokról a széles nyilvánosság előtt először Hargitai Lajos 1982-ben megjelent cikke rántotta le a leplet. „...szüntelenül keresem a kiskapukat a paragrafusok közt, hogy legálisan ki tudjunk fizetni olyan dolgokat, amelyeket tilt a jogszabály, nem tartalmaz a költségvetés vagy a munkaterv... Munkánkat elvileg úgy kellett megtervezni, hogy a központi irányelvek lebontásával elkészítettük szakmai munkaterveinket, és ahhoz terveztük meg a szükséges költségeket... A költségeket viszont nem az igényekhez, hanem az állami tá-

mogatás adta lehetőségekhez szabta a fenntartó szerv... A gazdaságosság csak egy messze távolban lebegő elvont elvnek tűnt, amit illik gyakran hangoztatni, ugyanúgy, mint a különböző pedagógiai nevelési célokat a szakmai munkatervekben... valamiképpen az értelmes, célszerű munka mindenki igazi álma. Ezt a kapitalizmusban a tulajdon hierarchiája, nálunk a bürokratikus, tekintélyelvű hatalmi előjog teszi a legtöbbször lehetetlenné.”⁹⁵ Nos, a rossz gazdasági-jogi szabályozás miatt alakult ki az, hogy a népművelőnek csalni, lopni, hazudni kellett ahhoz, hogy a művelődéspolitikai által előírt vagy sugallt tartalmi feladatait elvégezze! Csak néhány példát említek arra, hogy a „rafinériában megöszült kollegáknak” (mint valaki egy előadás után megfogalmazta) milyen típusú ellentmondásokkal kellett küzdeni. A több támogató sok és ellentmondásos igényeket támasztott; mindre oda kellett figyelni, mert a kisírt támogatás csak „adható” volt. Ráadásul rendszerint az év vége felé jött a következő évre átvihetetlen pénz, s ez kapkodó pazarlásra kényszerített. A népművelőnek, mint hivatalnokok által felügyelt dolgozónak, nappal is szabályosan a helyén kellett lenni, de az esti kötelező túlmunkáért nem járt díjazás. A kisközösségek, szakkörök, klubok szervezésének politikai támogatása idején a megbízási díjak kötöttsége eleve gátat szabott a célkitűzés realizálásának. A szállítási díjak elszámolásával kapcsolatos gondok éppúgy nyomasztották a munkatársakat, mint a hivatalosan alacsonyra szabott fellépti-, előadói- és más díjak illegális felszólóása, vagy általában a „pántlikázott forintok” problémája. (Közismert: a kötöttségek, átcsoportosíthatatlanságok miatt a magyar gazdaságban különböző értékű forintok vannak.) A különböző fenntartók szerinti eltérő szabályozás (KISZ, SZOT, tanács, egyéb szerv), és így az eltérő lehetőségek nem az együttműködés, hanem az ellentét fokozódása irányába hatottak. Lehetne még sorolni – érthető, hogy a túlszabályozottság, túladminisztráltság, a személyi kapcsolatokon keresztül érvényesülő, biztonsági szelepekkel ellátott szabályozás szorításában egyre többen a „szervezett rendetlenséget”, a pusztító felelőtlenséget emlegették. Mindinkább megfogalmazódott e területen is a vágy: „...a legnagyobb találmány egy rugalmas szabályozórendszer találmánya volna...”⁹⁶ Az 1960-as és 1970-es évekre jellemző, sok keserűséget és pazarlást okozó szabályozási képtelenségeket a szabályozók és a gazdálkodási szisztéma elemzésével bizonyítani lehet – én pl. 1977 óta erre vonatkozóan szisztematikus sajtóelemzést is végeztem.⁹⁷ Bizonyítékként álljon itt azonban az e tekintetben leghivatalosabb megállapítás. Az „Útmutató a költségvetési szervek gazdálkodásához” című 1981-es kiadvány előszavában (amely az 1979-es pénzügyi törvény alapján kidolgozott, a 23/1979. (VI.28.) MT számú rendelet, és az állami költségvetési szervek gazdálkodásáról szóló 19/1980. (IX. 27.) PM számú rendelet egységes szerkezetű szövegéhez készült) olvashatjuk: „A költségvetési szervek gazdálkodási rendjének lényeges, átfogó módosítására mind ez ideig viszonylag hosszabb

időszakonként került sor. Az 1948. évi költségvetési reformot követően e körben végrehajtott változtatások két évtizeden keresztül nem jutottak túl a centralizált irányítás követelményeinek megfelelő kereteken. Az 1968. évben megjelent 107/1968. PM számú utasítás lényeges előrelépést jelentett az intézményi önállóság kibontakoztatása irányában, de szellemében, hatásában nem volt mérhető az akkori gazdasági reforméhoz. E szabályozás több mint egy évtizedig nagyobb változtatások nélkül funkcionált...⁹⁸ Tudom, hogy a művelődési otthonok gazdasági szabályozásának korszerűsítését szolgálja a 118/1983. MM számú utasítás a tanácsai felügyelet alatt működő művelődési otthonok egyes szervezési és gazdálkodási kérdéseiről.⁹⁹ Ám azt is tudom, hogy a kulturális szférát érő társadalmi kihívások igen gyorsan változnak s a szabályozási reagálás a történelmi tendenciákat tekintve mindig késésben van. A Hargitai-cikkből vett idézetben is érintett bürokratikus érdekek mellett ezt az okozza, hogy a társadalmi-gazdasági újratermelés magyarországi gyakorlatában a kulturális szféra „kettős hátrányt” szenved. Egyrészt az „infrastruktúra” része – s erről a napi tapasztalatokból és az utóbbi évek színvonalas elemzéseiből tudjuk, hogy viszonylag elmaradott, az egész újratermelésben „szűk keresztmetszetet” okozva. Másrészt jelentős részben – a művelődési otthon hálózat teljesen – a költségvetési gazdálkodáshoz tartozik, erről mindenütt a világon tudják, hogy a gazdasági fellendülések idején is a „szegényebb rokon”.¹⁰⁰ Mindezekből az is következik, hogy az irányítás egyik elemének, a gazdasági-jogi szabályozásnak a korszerűsítése is vontatottabban követi a környezet által megkövetelt változásokat, mint az anyagi termelés és az ezekhez közvetlenebbül kapcsolódó szolgáltatások esetében. Ezzel együtt tapasztalhatjuk, hogy a gazdálkodási mechanizmus korszerűsítéséért folytatott érvelés sokkal inkább ábruhában jelentkezik, s a megoldási utak keresése során tovább bolyongunk tévutakon, mint a szigorúbban gazdasági területek esetében. Tipikus példája ennek, hogy az 1980-as évek elején éppúgy napirendre került és vitát váltott ki a „árú-e a kultúra?” kérdés, mint az 1960-as évek végén; s persze nem politikai gazdaságtani, hanem a mindennapi gyakorlati finanszírozási és szabályozási elmentmondásokról volt szó.

A „kulturális mechanizmus” fogalmát a közgazdasági szakmai körökben elfogadott meghatározás mentén közelítem meg. Szamuely László fogalmazásában: „A nálunk szokásos értelmezés szerint a gazdasági mechanizmus a termelési viszonyok konkrét megjelenési formája az adott társadalomban, a gazdaság működési rendszere; tehát a gazdálkodási, ösztönzési módszerek és intézmények összessége. Minthogy a termelési viszonyoknak a szocialista társadalomban is szükségszerűen fejlődniük, változniuk kell, ez mindenekelőtt a gazdaság társadalmi szervezetében igényel változásokat. Ebből következően a szocialista gazdaságnak nem egy-, hanem többféle működési rendszere, gazdasági mechanizmusa lehetséges és szükségszerűen van

is, hiszen csak így tartható fenn a termelők fejlődésével való összhang, csak így biztosítható a társadalmi munka termelőerejének zavartalan kibontakozása és hasznosítása a társadalom által.”¹⁰¹ Felesleges lenne itt az egész meghatározást átírni kultúrára, gondolom világos: a kulturális mechanizmus kifejezés alatt a művelődési viszonyok konkrét megjelenési formáját értem, a művelődés társadalmi-intézményi feltételeinek működési rendszerét, az erre vonatkozó irányítási, gazdálkodási, ösztönzési módszerek összességét. Nyilvánvaló, hogy a kulturális mechanizmus reformja sokkal szélesebb és mélyebb problémakört ölel fel, mint az intézmények gazdasági-jogi szabályozása. Viszont az is világos, hogy a mindenkori szabályozási Nesszosz-ing átszabása komoly energiákat szabadíthat fel, frissebb mozgási lehetőségeket biztosíthat. S mivel egy átfogó kulturális mechanizmus-reform a konkrét érdekviszonyokkal számot vető hosszabb szakmai és politikai előszítést igényel, első menetben az ehhez folyamatosan közelítő gazdasági-jogi szabályozási korrekciókat lehet és kell célul kitűzni.

Hangsúlyozom, hogy a mechanizmus-reform a kulturális szférában – s így a művelődési otthonok esetében – sem csupán a szabályozók korrekcióját jelenti. Ha a mechanizmus a művelődési viszonyok konkrét megjelenési formája, akkor reformja mindenekelőtt az irányítás – korábban vázolt – dimenzióinak elemzését és az irányítás eszközrendszerének (tervezés, szabályozás és ezek intézményei) reformját jelenti. Azért az irányításét, mert közvetlenül ennek elemei ragadhatók meg, maguk a „viszonyok” nem. Nos, a szabályozási korrekciókhoz vezető lépések ugyanazok voltak, mint a gazdasági mechanizmus esetében, csak később és lassabban. Szamuely László összefoglalója szerint „A közismert hiányosságok, bajok okainak feltárása, megismerése igen rögzös úton haladt a szocialista gazdaságokban. E rögzös út első szakaszára a gazdaságon kívüli tényezőkre való hivatkozás a jellemző... Az „ellenségkeresés” a gazdasági bajokra adott legrégebbi válasz és magyarázat, amely minden szocialista országban általános volt, de szerencsére a sztálini korszakkal véget ért...”¹⁰² A művelődési otthonokkal kapcsolatos reformtörekvések történetében sem nehéz felfedezni ezt a „kifele” mutogató szakaszt. A halmozódó problémáknak az örökséggel való magyarázatát, ill. az ellenséges káderekben való bűnbak-keresést. A fordulat éve után lecserélték a szabadművelődési korszak teljes adminisztrációját, az „ügyvezetőket” jó részét alkalmatlannak minősítve a kulturális munkára. A lecserélés nyomán viszont a népművelés tömegek előtti presztízsét igen nagy mértékben rontotta az, hogy még az 1960-as években is visszatérő panasz lehetett: a népművelésben dolgozók egy része műveletlen, szakmailag képzetlen, politikailag felkészületlen. Az ok Nemes Dezső 1950-es megfogalmazása szerint: „Alig van – ha egyáltalán van – a kulturális frontnak olyan szakasza, ahol nem a káderek politikai és részben műveltségi színvonalának az elégtelensége volna a továbbfejlődés csaknem legsúlyosabb

félkezője.”¹⁰³ Darvas József 1953-ban írta, hogy „...nem tűnt el még teljesen a káderek kiválogatásában az a szektás elmélet, amely lehetőleg csak munkáskadereket látott szívesen a népművelési apparátusban és az értelmiség felé mély gyanakvással tekintett. Meglehetősen alacsony a népművelési apparátus dolgozóinak általános műveltség-beli színvonala is. A megyei tanácsokban dolgozó 632 népművelési munkatárs közül csak 3,3% végzett egyetemet, 3% főiskolát, 27% csak négy középiskolai végzettségű, és 41% az, aki csak elemi iskolai végzettséggel rendelkezik.”¹⁰⁴

Szamuely szerint a bajok orvoslásának a szocialista országokban a mai napig legelterjedtebb, másik kezelési módja az okoknak a szervezési szemléletben való keresése, amelyből adminisztratív intézkedések, átszervezések, utasítások, előírások sorozata következik. Hogy ez művelődési otthonok esetében is így történt, nem kell külön igazolni, erről szólt az egész előző fejezet. Csupán emlékeztetőül: jellemző, hogy a zűrzavart leginkább mutató beruházások elemzése során is a tervezési tudás hiányában, a koncepcióban és a pénzügyi fegyelmezetlenségben látták az okokat. Az orvoslásnak ezzel a módjával az „ugyanazt, de jobban”, más szemlélettel, áldozatkészebben, stb. követelmények, és a tudati ráhatások jártak együtt. Az új szakasz akkor kezdődik el, amikor a gazdasági, politikai és kulturális szféra összefüggéseit vesszük szemügyre, és ezzel együtt a mechanizmus egészének reformjára törekszünk. Mindezeket itt azért említettem, hogy világosan lássuk: a művelődési otthonok finanszírozási és szabályozási ellentmondásokból fakadó gazdasági válságát különböző módokon próbálták megközelíteni és megoldani. A dolgozzunk jobban követelménytől, az állami újraelosztás arányainak megváltoztatásán át a különböző magán vagy állami – ámde a személyes anyagi érdekeltségre építő – vállalkozások jelentőségének hangsúlyozásáig. Nem véletlen, hogy egyre többen úgy érezzük: a művelődési otthonok szakmai teljesítőképességének továbbfejlesztésére irányuló kezdeményezések egyik közös tapasztalata, hogy az intézmények gazdálkodásának korszerűsítése nélkül a szakmai megújulás követelményrendszere alig érvényesíthető célkitűzés marad.¹⁰⁵ A korszerűsítési törekvések mögött látni kell egyrészt azt, hogy a nemzetközi és hazai kulturális életben nem véletlenül alakult ki az a gyakorlat, mely szerint a művelődési otthon típusú intézmények a költségvetési gazdálkodási rend szerint működnek. Ez azt jelenti, hogy a közösség elismeri: a művelődési otthonok tevékenységét és kínálatát bizonyos mértékig függetleníteni kell a mindenkori fizetőképes kereslettől. Bár az intézmények egyik alapvető feladata kétségtelenül az, hogy rugalmasan kielégítsék a munkájuk iránti, fizetőképes lakossági keresletben is megnyilvánuló különféle szükségleteket. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a mindenkori működtető-fenntartó közösség a nemzet érdekeinek megfelelő szellemi szükséglettel-melés céljait is megfogalmazza ezekben az intézményekben. Másrészt azt is szem előtt kell tartani, hogy a szükségle-

tek kielégítésére és teremtésére irányuló törekvés nem kizárja, hanem feltételezi a racionális gazdálkodás szempontjainak és módszereinek érvényesítését, az áru-, pénz- és érdekeltségi viszonyok hatásának tudatosan kontrollált felhasználását. Miközben az értéktörvény érvényesülési mechanizmusa kifejezi a közösség egyes tagjainak és csoportjainak rövidebb távú értékítéletét és kontrollját az intézmény munkája felett, aközben a pillanatnyi piaci értékítélettől független, az alapvető tevékenységekre vonatkozó támogatás az egész közösség hosszabb távú értékítéletét hordozza, és kontrolljának szerepét tölti be.

Hazánk művelődéspolitikájának is egyik legfontosabb eleme, hogy – miközben a kulturális szférában is elismeri a piaci viszonyok gazdasági hatékonyságot javító és a kereslet kontroll, ill. szabályozó szerepét – sohasem mond le a kulturális értékek megőrzésének, létrehozásának, terjesztésének közösségi (czen belül elsősorban állami) finanszírozási elvéről és gyakorlatáról. Ennek az elvnek megfelelően szerveződött Magyarországon is a művelődési otthonok gazdasági feltételrendszere; legáltalánosabb céljaiban a nemzeti kultúra értékeinek megőrzése, az egyetemes kultúra értékeinek terjesztése és a helyi közösségi művelődés iránti társadalmi felelősség kifejezőjeként. Az előzőekből is kiderült, hogy a tényleges tevékenységhez – a valóságos működéshez – az intézmények eleve ráutaltak a saját bevételre, és az üzemektől, szövetkezetektől és más szervezetektől kialakított támogatásra. Tehát: a művelődési otthonokban folyó szükséglet-kielégítő és szükségletteremtő munka a működési-, ár- és díjbevételek függvénye.

A nem tanácsai támogatások és a működési bevételek nagysága igen nagy mértékben szóródik többek között az intézmények típusa és a település nagysága, urbanizáltsága függvényében is. Így a működési-, ár- és díjbevételek növelésére elsősorban az eleve jobb környezeti adottságokkal rendelkező művelődési központok és házak képesek, a kisebb intézmények hátránya pedig tovább növekszik. A reálértékben csökkenő támogatás és a kialakult gazdálkodási szisztémából következő „bevétel utáni hajszá” az igénytelenebb kínálat kialakítása irányában hat, s egyre inkább háttérbe szorul a szükségletteremtő törekvés és szándék. Ez nemcsak a művelődéspolitikai célokkal és elvekkel ellentétes, de a színvonal csökkenésén keresztül végső fokon a közönség elidegenedését váltja ki, s így magát a fizetőképes keresletet is csökkenti. (Hasonló következtetésre jutottam – egyébként összhangban a külföldi tapasztalatokkal – a színházak esetében is.)

Ezeket a szempontokat figyelembe véve alakítottuk ki állásfoglalásunkat a Magyar Népművelők Egyesületének munkabizottságában (1983-ban) a következők szerint. A gazdasági élet nehézségei, ellentmondásai időről időre inspirációt adnak a művelődési otthonok önfinanszírozásáról, az állami támogatás folyamatos csökkentéséről alkotott nézetek megerősödéséhez. Ezzel kapcsolatban leszögeztük, hogy a művelődési otthonok döntő többségét illetően az önfinanszírozás képtelenség, és a közösségi tá-

mogatás csökkentésének sem nyílt, sem burkolt formájával nem értünk egyet; a megoldást nem a támogatások csökkentési lehetőségének keresésében, az önffinanszírozási elgondolások végletes erőltetésében, hanem a támogatások demokratikus elosztási elveinek és módjainak kidolgozásában, a működtetés és működés mechanizmusának reformjában látva. A szabályozási korszerűsítéshez alapvető kiindulásnak tartottuk a művelődési otthonok pénzellátásával, állami támogatásával kapcsolatos szempontok rögzítését:

a/ Nem engedhető meg a művelődési otthonokra jutó állami támogatás össz volumenének csökkentése; törekedni kell a támogatás reálértékének megtartására.

b/ A támogatás meghatározásának gyakorlata során szakítani kell a bázis-szemlélettel. Ki kell dolgozni a művelődési otthon vonzáskörzetében élő lakosság számát és demográfiai összetételét, ill. az alapvető demográfiai folyamatokat figyelembe vevő, az adott intézmény már kialakult és bevált gyakorlatára, tevékenységrendszerére, társadalmi kapcsolataira, specifikus feladatkörére és lehetőségeire építő, a település jellegét, kulturális intézményekkel való ellátottságát, ill. a kulturális intézményektől való távolságát is számításba vevő támogatási rendszert. A szabályozásnak azt kell biztosítani, hogy ez a differenciált támogatási rendszer és a támogatás mértéke a közösség, az intézmény, a szakmai felügyelet és a támogató demokratikus alkujja során alakuljon ki. Tehát ez a követelmény semmiképpen sem normatívák kimunkálását, valamiféle kvóta szerinti mechanikus elosztást igényel, hanem a regionális és helyi újraelosztás társadalmi intézményrendszerének jogi biztosítását jelenti.

c/ A támogatás elosztása és nagyságának megállapítása során biztosítani kell annak ösztönző jellegét. Az intézmény funkcióit és működési feltételeit figyelembe vevő alaptámogatás mellett ki kell dolgozni a cél vagy mozgó támogatás rendszerét.

d/ A művelődési otthonok munkájának szükségességével kapcsolatos társadalmi felismerés fejeződjön ki abban is, hogy az intézmény által megtermelt bevételt semmilyen formában ne lehessen elvonni, hanem azt kizárólag az intézmény használhassa fel. A gazdasági-jogi szabályozás tegye lehetővé, hogy a bevételt a változó tevékenységrendszernek megfelelően, ösztönző jelleggel lehessen felhasználni.

e/ A gazdálkodás stabilitása érdekében csak feladatmaradás esetén legyenek elvonhatók az intézmények pénzmaradványai. Ezáltal hosszabb távú akkumuláció is lehetséges volna, és senki nem kényszerülne az év végi pazarlásra.

f/ A támogatás nyilvánuljon meg abban is, hogy a művelődési otthonokban dolgozók anyagi érdekeltségi rendszerének megteremtésével a szabályozó rendszer tegye lehetővé a más pályákkal, jövedelemszerzési lehetőségekkel való verseny tartásának humánus és tisztességes módját.

Azt is megállapítottuk, hogy az 1979-es pénzügyi törvény és a 23/1979. (VI. 28.) MT számú rendelet, ill. az

ezek végrehajtását szabályozó 19/1980. (IX.27.) PM számú rendelet korábbi merevségeket oldó, a korszerűsítés irányába ható időszerűsége kétségbevonhatatlan. Ám az is tény, hogy a művelődési otthonok esetében a tapasztalatok szerint több nehézséget okozott, több kötöttséget tartalmazott, mint a korábbi gazdálkodási előírások. Az új rovat és tételrend több munkát kíván és kevesebb tényleges információt biztosít. A „19-es” egész szelleme és tartalma azt sugallta, hogy kidolgozói nem vették figyelembe a művelődési intézmények sajátosságait, a művelődéspolitikából fakadó szempontokat. A rendelet nem egy pontja burkoltan vagy nyíltan kultúraellenes. (Egyes tételei például elhanyagolható nagyságrendű pénzösszegeken való spórolással külkapcsolati érdekeinket és sértik.) Súlyos zavarokat – hitelvesztést – is okozott a céltámogatások, vállalati, szövetkezeti támogatások kezelésének új rendje, mely ezek csökkenését is magával hozta. Gyakorló gazdasági szakemberek véleménye szerint az új elszámolási rendszerben igen nagy késésekre kell számítani, ami nehezíti a gazdálkodást. Közös tapasztalat az is, hogy a művelődési otthonok esetében felesleges az üzemgazdasági szemlélet érvényesítése, ami természetesen többletköltséget is emészt.

A 2/1979. PM számú utasítás nyomán létrejött GESZ-ekkel és GAMESZ-ekkel kapcsolatban megoszlottak a vélemények, mégpedig úgy, hogy a művelődési otthonok döntő többsége számára rendkívül megnehezítették, az esetek egy részében pedig ellehetetlenítették a munkát. Míg a törvényes keretek között létrehozott, a potenciális gazdasági hatalommal nem visszaélő ilyen szervezetek működése a kis létszámú vagy egyszemélyes művelődési otthonok egy része számára előnyt jelent, vagy lényegileg nem változtatott a munka körülményein, addig az intézmények döntő többsége számára kifejezetten káros. Más elemzésekkel egyetértésben megállapítottuk, hogy a szervezetek keretében való gazdálkodás a tartalmi munkát is bénító feszültségeket okozott. Így többek között: a művelődési házak működési hatékonyságának csökkenése mellett emelkedtek a működés költségei; a gazdálkodási egyszerűsödés helyett gazdálkodási irracionálizmus keletkezett; készpénzellátási zavarok léptek fel; csökkent az intézményi és egyéni vállalkozási lehetőség és érdekeltség; az intézmények működése merevvé és személytelenné vált; a gazdasági döntési lehetőségek átrendeződésével nőtt a népművelő kiszolgáltatottsága, ill. a kulturális intézmények közötti érdekegyeztetés helyett érdekellentét keletkezett.

A fentiek elemzéséből fakadó javaslataink mellett áttekintettük a művelődési otthoni gazdálkodás személyi érdekeltségi rendszerét s erre vonatkozóan is – itt most nem részletezendő – javaslatok sorát fogalmaztuk meg. Szempontjaink egy része tükröződik a „118-as” rendeletben. Az igazság az, hogy nem az ad hoc bizottság munkájának hatására, hiszen a munkánk nyomán kialakult elnökségi állásfoglalás idején az új rendelkezés már lényegében véve kidolgozott volt. Azért tükröződhetett, mert anyagunk egy hosszú ideje folyamatban levő társadalmi eszmecsere egyik

kollektív munkával született összefoglalása volt. Minderre itt azért utalok, mert adalékokat akarok szolgáltatni a „118-as” hatásának elemzéséhez. A történeti tapasztalatok ugyanis – mint láttuk – azt mutatják, hogy a gazdasági-jogi szabályozók kritikai analizisét nem lehet elég korán elkezdni.

Most jutottunk el oda, hogy feltegyük a leglényesebb kérdést: az ily módon létrehozott, irányított és finanszírozott művelődési otthonok vajon kinek és mit nyújtanak?

3.4. Kínálat és kereslet

A kínálattal kell kezdeni, hiszen láttuk: történelmileg nem a kereslet alakította ki és formálta ezt az intézményrendszert.

Szeretnénk-beimenni? Milyen a házak megjelenése és felszereltsége? Szélsőségeket mutat. Bertha Bulcsu szerint „A kultúrház a falvak legszörnyűbb intézménye. Nem klub, nem kocsmá, nem templom. Mi akkor?...”¹⁰⁶ Nincs egyedül ezzel a véleményével – és nem csupán akkor, ha a falvak legszörnyűbb intézményéről van szó. A megjelenés megítélésével kapcsolatos látogatói véleményeket rögzítettük az 1975-ös budapesti „kirajzás” során, amely a negatív jelzők gyűjteményének változatos gazdagságát adta. A másik véglet mondjuk az, hogy a Művelődés Háza Sárospatakon turisztikai látványosság.¹⁰⁷ A megjelenést mennyiségi eszközökkel, valamiféle összesítő módszerrel nem igen lehet mérni, viszont a felszereltséget – különböző meg gondolásokkal és értékek választásával – igen. Andrassy Mária számításai szerint „...csak a művelődési központokban, valamint a városi művelődési házakban ... az intézmények mintegy 15%-ában kielégítő az eszközellátottság.”¹⁰⁸

A tevékenység elcmzésére igencsak csábítanak a statisztikai kiadványok: hány meg hányféle dimenzióban lehetne az adattömeget elemezni! Csakhogy tudom: a művelődési otthonokban közel 200-féle tevékenység folyik – s az adatokat néhány nagyobb csoportba összevonva a szerkezeti mozgásokról nem sokat árul el az egyszerű módszerekkel történő elemzés. Ennek ellenére az 1970-es évek közepén végzett, korábban említett vizsgálatok során magam is tapasztaltam, hogy a minőségre és a korrelációkra nem tekintő statisztikai áttekintés is mutathat lényeges kereslet-kínálati változási tendenciákat. Az 1962-1984 közötti időszak összevont adataira is érdemes figyelmet fordítani. Csupán szemlélődésre kiderül, hogy – ingadozásokkal és az 1970-es évek közepén némi növekedéssel – az ismeretterjesztő előadások száma nőtt, résztvevőik száma és az ezer lakosra jutó résztvevők száma csökkent. A klubok száma és a foglalkozásokon résztvevők száma nőtt. Viszont az összes többi főbb tevékenységi csoport esetében (szakkörök, műsoros estek, műkedvelő művészeti csoportok és résztvevőik) lényeges csökkenések figyelhetőek meg. Ez azt is jelenti, hogy kereslet-kínálati oldalról is meghatározottan nőttek a fajlagos költségek. Erre a tényre egyébként már Soós József és Pál Endre 1969-es cikksorozata is rámutatott. Hasonló megállapítást tettem a színház-

zak 1978-1982 közötti gazdasági helyzetére vonatkozó elemzésem során is.¹⁰⁹ Az adattömegeből az is kitűnik, hogy nálunk is érvényesül a nemzetközi szakirodalomban „az oktatás diverzifikációjának” nevezett jelenség. Az, hogy mind több oktatási jellegű tevékenység (nyelvoktatás, közhasznú tanfolyamok, felnőttoktatás) egyre inkább nem az oktatási intézményrendszer, hanem a művelődési otthoni hálózat keretei között folyik. Az is kitűnik, hogy a statisztikai adatgyűjtés nem követte a változásokat: a besorolható egyéb tevékenységek száma és aránya nő; s azt meg mindenki tudja, hogy bizonyos korszakok jellemző tevékenységtípusai (pl. a táncház, a kirakodó vásárok) megfelelő rubrika híján vagy nem jelennek meg, vagy „felszívódnak” más nagyobb csoportokba. Bár kedvem lenne számítógépes tevékenységelemzés elvégzésére (ha lenne rá fedezet), de azt hiszem, a lényegét illetően nem sok új eredménnyel járna. Vázlatos statisztikai elemzésem is azt erősíti meg, amit Hidy Péter és Lovas Tünde kutatási összefoglalója így rögzített: „A vizsgált művelődési otthonok látszólag sokféle, sokszínű tevékenységet végeznek. A különböző kiscsoportokban résztvevők szakmai, foglalkozási, életkori összetételének elemzése arra enged következtetni, hogy hatókörük az adott település minden jellemző rétegére, társadalmi csoportjára kiterjed. A közelebbi vizsgálatból azonban kitűnik, hogy a számra szép, elnevezésre valóban sokféle forma mögött mégis ijesztően egysíkú, szürke tevékenység húzódik, hogy a beiratkozott létszám ellenére végül is meglehetősen kevés emberé ez az intézmény. Azt sem nehéz kideríteni, hogy általában tartósan, nagy számban csak a gyerekeket és a nyugdíjasokat tudják foglalkoztatni. Minden más korosztály csak igen-igen alkalmanként, nagyon esetlegesen veszi igénybe szolgáltatásaikat.”¹¹⁰

Tisztelem a különböző módszerekkel közelítő tevékenységelemzők munkáját; én magam nagyobb apparátussal elvégezhető összefüggés-elemzések híján kénytelen vagyok elfogadni a nagy tapasztalattal és országismerettel rendelkező – s egyébként az ilyen munkákat is áttekintő – elemzők és népművelő barátaim, valamint a különböző találkozókon hozzászólók véleményét. Ennek summázata: a korszerűsítést szolgáló szervezeti intézkedések a tevékenységek szerkezetén és minőségén nem vagy nem sokat változtatnak. A népművelő esetében a struktúra és a deklarált, ill. látnens „felső” elvárások (lassú változásaikban) erősebbnek bizonyultak, mint a megsejtett keresleti mozgások, vagy azok lehetőségei. A beidegzettségek maradtak, különösen a központi akarat és sugallat megyei és helyi irányítói értelmezései és lefordításai nyomán. Éppen a személyes vagy személyre szóló tevékenységelemzések során derül ki, hogy a művelődési otthonok többsége mint agitációs és propaganda feladatokat el látó, mennyiségi eredményekre szervezett intézmény kísértett és kísért akkor is, amikor a jogi formák kezdték lehetővé tenni a vonzáskörzetben élő lakosság tényleges művelődési szükségleteivel való számvetést.¹¹¹

Ezt az összegezést erősítette meg bennem az 1980-as

évek elején lezajlott – és az 1. számú jegyzetben hivatkozott – vita épp úgy, mint Andrásy Mária vagy Hidy Péter – Lovas Tünde és mások (szintén idézett) elemzései. Az utóbbi szerzők szerint „...a művelődési intézmények vezetői és dolgozói nem elsősorban a költségvetési helyzet, a pénzkeresési kényszer áldozatai, hanem a tisztázatlan intézményi koncepcióé, a valóságnak csak a felszíni jelenségeit figyelembe vevő irányításé. Mindaddig, amíg az intézményi tevékenység megtervezésekor és végrehajtásában nem vesszük tudomásul, hogy a művelődési ház az adott településen élő emberek intézménye, hogy alapvetően az ott élők igényeit kell kielégítenie, az ő érdekeiket kell szolgálnia, addig ez a fajta kiszolgáltatottság megmarad.”¹¹² Ezzel tehát tulajdonképpen bezárult a kör; vizsgáljuttam a tanulmány legelején felvetett gondolathoz: az intézmények mai működését is befolyásolja, sokáig meghatározta az alapítás korának rossz emléke. „Művelődési otthonaink egy olyan korban teremték – idézem hosszabban *Beke Pált* egy korábbi vitából –, amikor az volt a feladat, hogy mindenhová egyazon kultúra jusson el, hogy az addig kirekesztettek rögtön, azonnal és úgy részesedjenek belőle, hogy az máról holnapra a sajátjuk legyen. Olyan korban alakult ki munkájuk, amikor még sok helyen csak az agitátor mondhatta az igazat, és sehol sem volt a több milliányi tévékészülék, hetilap, folyóirat, ismeretterjesztő kiadvány, sőt: amikor még oly ritka volt az újság, a rádió is, hogy közösen lehetett-kellett olvasni-hallgatni. Olyan korban alakultak ki módszerei, amikor az olvasott-hallott ígét ott helyben lehetett-kellett megbeszélni, elmélyíteni, bevésni. Ha manapság mosolygunk is mindezen, az alapításkori sok teher, sok formális elem rendszerre merevedett, és a mai napig sok helyütt és sok mindenben kísért. Kísért a szorosan előre tervezettnek követelt intézményi munkában; a tevékenységet a „nevelési célok” szerint formalizált, azok megvalósítását kialakult és begyakorlott formákon számonkérő leegyszerűsítésében. Kísért a munka hatását a népműveltek darabszámában értékelő statisztikában. Kísért a népművelő, mint gondolkodó és alkotó értelmiséginek műsorrendező-szervezővé, hivatali parancs megvalósítójává való gyakori lefokozásában. Kísért az országos irányelvek változatlanul szentírásként való értelmezésében, kísért ezen országos dokumentumok szükségszerű általánosságainak szükségtelen helyi megisméltésében. Kísért a kulturális ellátó-funkció máig megtartott elsődlegességében, így a közösségteremtés helyett a közönség, különösen a közönség létszámának fetiszizálásában. Kísért az akciósdiban, a munkaértékelés és a felügyelet mechanizmusában, kísért a mennyiség változatlan bővületében.”¹¹³

El kell hinnem a kísérteteket, hiszen a *lényegesebb változásoknak a művelődési otthonok társadalmi hatókörének változásában is tükröződni kellett volna*. Ezzel szemben tudom, hogy a szabadidő-, életmód- és művelődésszociológiai vizsgálatok részletes áttekintése az 1970-es évek végéig azt mutatta, amit a gyakorló szakemberek is tapasztaltak:

nem nőtt az intézmények társadalmi hatóköre.¹¹⁴ Ezt erősítette meg egy 1983-ban végzett, 1981-1982-re vonatkozó fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottsági vizsgálat is. 12 művelődési otthon vizsgálva ilyen következtetésekre jutottunk: „...a tervezés, az éves munkatervek kialakítása során egyfajta bázisszemlélet érvényesül; a korábbi időszakban többé-kevésbé bevált, évről-évre vegetáló programok, működési formák képezik a tervek alapját. Az új művelődési formák, közösségi kísérletek be-bekerülnek ugyan a munkatervekbe, de kellő kifutási idő biztosítása nélkül zömmel ki is kerülnek onnan, mielőtt bebizonyíthatnák életrevalóságukat.” A vizsgálat azt is megállapította, hogy a társadalmi vezetőségek működése formális. (Ezt tapasztaltuk az összes budapesti művelődési otthon esetében 1975-ben is...)

Alapos és hosszadalmas módszertani áttekintésre lenne szükség ahhoz, hogy a különböző szempontok szerint, eltérő időszakokban készült és más-más mintákra vonatkozó kutatásokból a művelődési otthonok társadalmi hatókörre vonatkozó megállapításait bemutassam. Becslések szerint az évi 50 milliós látogatói tömeg a 10 évesnél idősebb lakosság 10-12%-ából kerül ki. Más becslések szerint csak 5-7% ez az arány. Ha ugyanezt a nem látogatók oldaláról nézzük, szembetűnőbb az érdektelenség: a lakosság 88-95%-a nem jár művelődési otthonba. A vizsgálatokból az is viszonylag egyértelműen kiderül, hogy a látogatók zöme fiatal, s jelentősebb látogatói csoport még a nyugdíjasok korosztálya. Biztonsággal az állítható, hogy mindez az 1970-es évek végéig igaz. Újabb országos vizsgálatok ugyanis nincsenek – vagy én nem ismerem őket –, így feltételezhető, hogy a lakóklubokkal, közművelődési egyesületekkel kapcsolatos mozgási tendenciák épp úgy növelhetik a hatókört, mint a tevékenységszerkezet, a kínálat megújítására törekvő kísérletek és kezdeményezések. Az azonban minden vizsgálatból kiderült, hogy a művelődési otthonok látogatóinak zöme gyermek és nyugdíjas, tehát az *érdekérvényesítésre kevésbé képes rétegekből kerül ki*. Tehát: épp az a korosztály nem jár ide, amelyik képes lenne a viszonylag jobb feltételeket kiharcolni. S ráadásul a látogatók között eleve érdekellentét van: a hangozó olykor kiűzi a csendes kártyázókat, beszélgetőket. *Nem a társadalom képeződik tehát le a művelődési otthonokban – hanem az irányítási, pénzügyi, szabályozási és generációs feszültségek.*

4. EMBEREK ÉS KIUTAK

4.1. Népművelők

Úgy vélem, hogy az eddigiekből elég világosan kiderült: *a művelődési otthonok esetében kínálati, keresleti, irányítási és gazdasági válságról egyaránt szó lehetett a vizsgált időszakban*. (Tudom, hogy a tanulmány elején felvetett kérdésekre nem válaszoltam teljes egészében; továbbá: a vizsgálati lehetőségek közül kimaradt az irányítási dimenziók összefüggéseinek elmélyültebb bemutatása, az irányítás eszközzrendszerén belül nem elemeztem a tervezést,¹¹⁵

és nem érintettem az irányítás intézményrendszerének problémáját¹¹⁶. Mindezek áttekintése meghaladná az amúgy is jócskán igénybe vett terjedelmi kereteket.)

Az idáig áttekintett statisztikák és elemzések előzetesen összehordott anyagával jutottam el a *művelődési otthonokban dolgozó népművelők* – mint szakemberek és mint többszörösen kiszolgáltatott emberek – elemzéséhez. Az elmúlt tíz év alatt saját „leg”-szótáramban a népművelők két általánosabb és két szűkebb „leg”-gel szerepelnek. Szerintem formálisan a legnehezebben meghatározható és a legtöbbször felmért értelmiségi foglalkozás. Az előadásaim utáni beszélgetésekben, továbbképzések során azt éreztem, hogy a folyóiratokat leginkább olvasó, és munkájuk miatt a legkeserűbb emberekkel találkozom. A *viselkedés-, magatartás- és szerepzavar bennem mindig azt a képzetet keltette, hogy a népművelőnek jól megszorították a kezét, sügtak valamit a fülébe – aztán elengedték... Azért is nagy a népművelők fluktuációja, mert nap mint nap újratermelődik frusztrációs élményük*. Erre a legtalálhatóbb anekdotát Tamás István „Beszélgetés egy népművelővel” című írásában olvastam, a *Kritika* 1977. márciusi számában: „Sötét este bekopogtatnak a népművelők egy parasztház ablakán. Ki az?! Mi vagyunk, Gyula bácsi... Ki az a mi? A népművelők. Mit akarnak? Beszélgetni. Hányan vannak? Hárman. Hát akkor csak beszélgessenek.”

Szubjektív benyomásaimat épp úgy valaminéle objektív mérce alá akartam állítani, mint az irányítás, telepítés vagy gazdálkodás megítélése esetében. Áttekintettem és elemeztem a népművelőkre és képzésükre vonatkozó utóbbi felméréseket.¹¹⁷ Aztán *Vitányi Iván*¹¹⁸ és *Nyilas György* remek tanulmányai után úgy véltem, hogy nincs szükség még egy összefoglalóra. *Vitányi* teoretikus elemzése nagy empirikus ismereti háttérre épül, és *Nyilas György* empirikus adatoltságú írása teoretikusan is összefoglaló jellegű. *Elemzéseik lényegét – más szavakkal és az előző politológiai-gazdasági elemzéshez kötve – csak megismételni tudnám, felülmúlni nem*. *Benkő Éva* magatartási kategóriáit (beletörődők, nyüzsgők, felvilágosítók, katalizátorok) követve¹¹⁹ épp úgy összeállíthatnám következtetéseimet, mint *Kováts Flórián* szakmaiságra utaló meghatározásai nyomán (rendező-szervező; nevelő közéletsszervező-társadalomfejlesztő).¹²⁰ Lemondok hát az újraelemzés csábító örömeiről, csupán egyetlen (mondanivalóm szempontjából lényeges) kiegészítő megállapítást teszek: a *művelődési otthonban dolgozó szakembernek vagy rendező-szervezőnek (tehát menedzsernek) kell lennie, vagy a társadalom-fejlesztői magatartás talaján a közösség-szervezéshez kell értenie*. Ennek indokolásához azonban át kell tekinteni, hogy milyen kiút-lehetőségek fogalmazódtak meg, és milyen törekvések kezdődtek el az elemzett nyolcvan éves időszakban.

4.2. Kiutak

A válságból való kiutkeresések részletesen dokumentált áttekintésére itt most nincs elég terjedelmi lehetőségem, így csak jelzésekre szorítkozom. Úgy vélem, hogy az

alább felsorolásra kerülő törekvések három dimenzióban helyezhetők el. a/ Jogi és szervezeti változásokat eredményező politikai ráhatások. b/ Szakmai rásegítő jellegű rendbetételi szándék. c/ A lakosság, az emberek szükségleteiből kiinduló funkcionális gondolkodás. E három dimenzió mindegyike felfedezhető szinte valamennyi törekvésben úgy, hogy időben napjaink felé közeledve az utóbbi erősödött.

4.2.1. Mozog a hivatal

Mindig megfogalmazódott az *ugyanazt* (vagy árnyaltabb más), de jobban követelmény. Ezzel együtt vagy ezzel párhuzamosan – mint láttuk – gyakori volt a politikai ráhatás, a pontosító szakmai irányelvek tömege. Ezek külsődleges, alapvetően ideologisztikus eszközök voltak, a társadalmi erőforrások újraelosztásában való részesedés változatlanásával vagy a centralizálás irányába ható változással. Az előző elemzés lényegében véve ezeket a törekvéseket mutatta be.

Ettől eltérő indíttatású, alulról kezdeményezett, de ugyancsak hivatali törekvés volt a vélt vagy tapintható keresleti szükségletekből, de főleg szakmai megfontolásokból fakadó szervezeti változtatások rendszere. Ilyen volt pl. a baranyai mozgó ellátás, a települési centrum vonzáskörzeti szerepéből fakadó szervezés.¹²¹

4.2.2. Közös fenntartás, integráció, komplex

A formális rendbetételt célzó 1968-as besorolási rendelet mellett a szervezeti, működtetési változtatások irányában ható, központi kezdeményezések közül kiemelkedik a közös fenntartásra és az együttműködésre való törekvés.

A már korábban idézett 201/1965. MM-PM számú együttes utasítás azt célozta, hogy gazdaságossági, takarékosági szempontokat szem előtt tartva az egy helységben (ill. kerületben) levő intézményeket vonják össze. Arról is szó volt, hogy már 1961-ben közös irányelvben rögzítették a különböző társadalmi szervezetek a közös fenntartás lehetőségét és szükségességét.¹²² Ez a törekvés azt a képtelenséget akarta felszámolni, ha azonos helységben, közel egymáshoz, olykor több művelődési otthon jellegű intézmény működött – esetleg valamennyi rossz vagy szűkös anyagi helyzetben, nem demonstrálva mást, mint az értelmetlen, ám jól definiálható szervezeti (és nem lakossági) érdekek mentén való intézményi elkülönülést.

Úgy vélem, hogy az összevonás és közös fenntartás gondolatköréből alakult ki az ugyancsak logikus következtetés és törekvés: működjenek együtt a különböző közművelődési intézmények. Ahogyan értelmetlen az, hogy egy faluban van iskolai, tanácsi és tsz könyvtár, és egyiknek sincs pénze komolyabb állomány-gyarapításra, miközben mindhárom ugyanazokat az embereket szolgálja, úgy értelmetlen a tevékenységében és épületében is elkülönült, lerobbant és szegény mozi, könyvtár, művelődési ház, helytörténeti gyűjtemény. Az a logikus törekvés,

hogy mindezek egy adott vonzáskörzeten belül – tartalmilag (tehát a programok szervezésében) és szervezetileg, gazdaságilag – működjenek együtt, képtelenséggel határos nehézségek sorozatába ütközött. (Volt olyan eset, hogy azonos tető alatt a mozi lezárta a ház egyetlen WC-jét, amikor a művelődési otthoni rendezvény volt.) Ezekről van egy gyűjteményem – de az emberi hülyeséget és rosszindulatot nem érdemes idézni, ha tudjuk: ezek mögött is érdekek vannak. A könyvtárak és a művelődési otthonok együttműködésének elemzése során ez világosan ki is derült: kimondva vagy kimondatlanul a könyvtár érdekeit képviselők féltették a határozott profilú, jól strukturált, hagyományos intézményt a kialakulatlan profilú, zavaros koncepciójú, létében is kulturálatlanságot sugárzó művelődési otthontól.¹²³

Az együttműködési törekvések az eredeti, hagyományos formák mellett az 1970-es évek folyamán két, egyesek által elméletileg is felvállalt, mintegy koncepció rangra emelt irányzatban folytatódtak. Az egyik a közoktatás és közművelődés általános, majd a művelődési központok koncepciójában és a közoktatás társadalmi tervezésében megnyilvánuló nézetrendszer. Ezt alapvetően *Kozma Tamás*, és az általa irányított kutatások képviselik.¹²⁴

A másik irányzat az úgynevezett komplex intézmények tervezésében, létesítésében és működtetésében bontakozott ki. Ennek a témakörnek ma már hatalmas irodalma van, a létesítést hivatalos határozatok sora és a népgazdasági tervezés is támogatja. A témán tárcaközi munkabizottság dolgozott 1977-től, kísérletek sorát irányítva.¹²⁵ Ilyen körülmények mellett a „komplex” hátrányairól bizony kevesebb nyilvános szó eshet. Ezt a vitát elemezni itt most nem tudom, csupán megállapítom, hogy a komplex mellett érvelő gazdasági megfontolások összetalálkoztak a komplex nevelési koncepcióval épp úgy, mint a decentralizálási törekvésekkel. A komplex mellett érvelők álláspontját és eredményeiket jól tükrözi az általános művelődési központok vezetőinek 1984-es, harmadik országos tanácskozása, és az erről készült egyik beszámoló. „A szekciók úgy ítélték, hogy a meglátogatott általános művelődési központokban az óvoda, az iskola, a könyvtár, a művelődési otthon, a sport sajátos funkciói közül egyik sem kerül hátrányos helyzetbe, hanem egymást erősítik. Így az általános művelődési központ nem a tagintézmények összege, hanem több és más annál, új intézménytípus.”¹²⁶ Tudnunk kell azonban azt is, hogy nem egyedül üdvözítő megoldásról van szó, s vannak akik a nagy komplexek, a „művelődési erődök” láttán ismét veszni érzik az aktív, közösségi, differenciált érdekeket és érdeklődést hordozó közösségi intézményeket.

4.2.3. Szociológiai eu-tópizmus

Fred Polak azt fejtegette egyik tanulmányában, hogy az utópia szó két kifejezésből vezethető le, az eu-tópiából vagy az au-tópiából. Az előző kívánatos helyet, az utóbbi nem létező helyet jelent. A tanulmányt közlő kötet elő-

szavában olvashatjuk: „Az eu-tópia értelmében felfogott utópia nemhogy nem ellentéte a tervezésnek, hanem éppenséggel rokon azzal, hiszen a tervezett jövő is egyfajta kívánatosnak ítélt jövő. Míg prognózis készítésekor a hangsúly a lehetségesen van, addig az utópia a kívánatosságot mérlegeli elsősorban, tehát valami módon a kívánatosság kritériumát ugyancsak használó tervezés számára éppúgy nélkülözhetetlen, mint a prognózis. Másrészt a kívánatos jövőök felvázolása nyilván nem független a lehetséges jövőktől, hiszen a lehetőségesség egyik összetevője éppenséggel a társadalmi akarat.”¹²⁷ Nos, az így értelmezett, nem voluntarista akarat jegyében születtek azok a szociológiai gyökerű kísérleti programok és kísérletek, amelyek mintegy tudományosan megalapozottan, felülről és kívülről próbálták generálni a majd aztán alulról induló mozgásokat. A kísérletekben a tovaryúzó hatás lehetőségén volt a hangsúly – *Németh László* gondolatának parafrázisaként ma úgy fogalmazom, hogy azt gondoltuk: a sziget meghódíthatja a tengert. Azért fogalmazok többesszám első személyben, mert e kísérletekben, vitákban magam is részt vettem. Ezek a munkák *Vitányi Ivánhoz*, és akkori (az 1970-es évek közepéről van szó) munkatársaihoz kötődtek.¹²⁸ A program végül is a „Valóság és lehetőség...” kötetben fogalmazódott meg, s a lényege a következő volt:¹²⁹

– Országos takarítási tervre van szükség, számba véve és kirostálva az intézményeket.

– Az alapellátó rendszer fejlesztésére mozgalomra van szükség.

– Biztosítani kell a megmaradó intézmények ellátását.

– Bázisintézményeket, szakmai házakat (kisugárzó erejű „klinikákat”) kell létrehozni.

– Javítani kell az irányító munkát.

– Az egyéb feladatok között hangsúly a népművelőképzésre, a távlati tervezésre.

Ha a kötetben írtakat egybevetem az 1983-as „Léptünk-e előbbre” számvetéssel,¹³⁰ vagy az 1984-es Országos Közművelődési Tanácskozáson elhangzottakkal, akkor azt konstatálhatom, hogy e programból igen kevés valósult meg – előre is léptünk meg nem is. Saját törekvéseimet is áttekintve ma úgy gondolom, hogy programunk szociológiai eu-tópizmus volt; kívánatos jövő, de bizony utópia. A dolgok politológiája ugyanis sok tekintetben azóta is másként alakul – a kultúra (és ezen belül a művelődési otthonok) nemzeti felvállalása nem következett be...

4.2.4. „Nyitott ház” és funkcionális tervezés

A helyi intézményt a helyi lakosság szükségleteihez igazító, társadalmisító „nyitott ház” koncepció és gyakorlat az 1970-es évek közepétől bontakozott ki. Ez a közösség-szervező helyi funkció mellett egyre inkább az információs központ funkciót is figyelembe veszi. „Egyre több gyakorlati példa bizonyítja, hogy a mai feltételek között, a mai tevékenységszerkezettel működve is lehet jó művelődési otthont csinálni – idézem *Beke Pált* egy kéziratából. Valószínű, hogy a különbség az adaptációs készségben

keresendő: a jól működő szervezet úgy alkalmazkodik az öt körülvevő társadalmi környezethez, hogy valós közösségekkel talál kontaktust, hogy megválogatja a bemenő jeleket és (ésszerűen, korszerű tudásanyag birtokában) a „fentről” jövők közül csak azokat veszi figyelembe, amelyek a „lentől” jövők megerősítenek. Egyszóval működik a visszacsatolási rendszere. Erre a visszacsatolásra adtak működő bizonyóságot azok a művelődési otthonok, amelyek az évtized derekán megfogalmazódott deklarációnak nemcsak a szavait, hanem a tartalmát is komolyan véve kezdték újfajta munkába.”

A „nyitott ház” törekvésekkel együtt – részben ugyanazon generáló emberek, döntően Beke Pál és a Népművelési Intézet Művelődési Otthon Osztálya szorgalmazására – kialakult egy olyan törekvés, amely a *különböző erők eredőjeként eldöntötten létrehozandó intézmények megszületéséhez a funkcionális, organikus tervezői szemléletű besegítést célozza. Ez építészeti is a helyi jelleget hangsúlyozza, ügyelve az építmény-táj-történelem-funkció összefüggéseire.*¹³¹

Ezzel párhuzamosan a gazdasági vállalkozói szellem elérte a művelődési otthonokat is – már amennyire a játékszabályok engedték. Mindenesetre nem csak divat lett a közművelődési vállalkozásokról és közművelődési mechanizmusreformról beszélni, de ötleteket és kezdeményezéseket már az 1980-as évek elejétől regisztrálhattunk.¹³²

A szociológiai eu-tópizmus, a vállalkozások, valamint a „nyitott ház” és a funkcionális tervezési, gondolkodási és gyakorlati cselekvési folyamat erjesztő hatásaként napjainkban kezd kibontakozni egy olyan törekvés, amely a művelődési otthon problémája kapcsán *nem ebben az intézményben, hanem a társadalmi-gazdasági mozgástérben, térségen gondolkodva, a fejlődési és fejlesztési folyamatok szervezésében helyezi el a művelődési, információs nyilvánossági intézményt.* Úgy is, hogy a létező művelődési otthon mint tárgyi lehetőség („tető az együttlét fölött”) kínálkozon fel a differenciált érdeklődést és a helyi társadalom érdektagoltságát kifejező művelődési és nem művelődési egyesületek befogadására és kiszolgálására.

Napjainkban kibontakozó törekvésekről van szó.¹³³ Kiderült és kiderül, hogy a művelődési otthonok problémája is csak a demokratizálódási folyamatban oldható meg. A különböző egyesületek, népfőiskolai törekvések – miközben újabb kihívást jelentenek a hagyományosan működő tanácsi és szakszervezeti művelődési otthonok számra – egyben a válság megoldásának lehetőségét is hordozzák. Ennek elemzése azonban az ehhez értő közművelődési, közösségszervezési szakemberek feladata.

4.3. Összefoglalás

1. 1945 után a hatalmi-, tulajdon- és társadalmi-gazdasági viszonyok megváltozásával az érdekérvényesítés differenciált intézményrendszere helyett létrejött a *hatalmi érdek uralmának* jól strukturált, elvileg áttekinthető és irányítható intézményrendszere. A közösségi művelődés

korábbi intézményei két menetben tűntek el: egyrészt a hatalmi és tulajdonviszonyok megváltozásával megszűnt az eredeti fenntartó, működtető, és ugyanakkor a lakosság területi mobilitásának elkezdődésével megszűnt a kereslet támasztó hagyományos közösség; másrészt a fordulat éve után a népművelés államosításával és tervutasításos irányítási szisztémájának kiépítésével, tudatos döntések nyomán, felszámolták a korábbi intézményeket, „struktúrákat”. A közösségi művelődés új intézményeként létrehozott művelődési otthon hálózat a politikai szabályozás kiterjesztésének egyik eszköze lett, kettős funkcióval: egyrészt a helyi társadalmi, gazdasági feladatokra aktualizált politikai agitáció és propaganda intézménye; másrészt a kulturális forradalom letéteményeseként az autonóm kultúra specializált intézményeit pótló szolgáltató központ. Az 1950-es évek elején – és kisebb intenzitással bár, de az 1960-as években is – az agitációt és propagandát jelölték meg az intézmény alapvető feladataként.

A művelődési otthoni munka szervezésével kapcsolatos feszültség ebből fakad: a közlekedési és információs hálózat kiépíthetlensége miatti kulturális intézményt pótló funkció és az agitációs-propaganda funkció koncepcionálisan és szervezési módszerekben is nehezen egyeztethető össze. A feszültségek különösen akkor válnak majd szembeütővé, amikor az intézmények helyi jellege, közösségi művelődési, társadalmi nyilvánosságot szolgáló funkciója is megfogalmazódik. Ezt a munkaszervezési feszültséget növeli és konzerválja az a tény, hogy a művelődési otthon, mint eleve „átpolitizált” intézmény jött létre. *Bihari Mihályt* idézem: „Amikor a politika érvényességi körén túl terjed a politika elve, az „akarata elve”, akkor lesz a legnagyobb a politikai vezetés és irányítás bizonytalansága. Mégpedig azért, mert a politika hatósugarába összevont létszféra bizonytalanságai, mint politikai bizonytalanságok jelennek meg anélkül, hogy a politikai akaratok és döntések alkalmasak lennének megoldásukra... Amikor a legszélesebben és legmélyebben... politizálta át a politika... a gazdaságot, akkor tudta a legkevésbé hatékony gazdaságirányítást megvalósítani a szocializmus történetében...”¹³⁴ Úgy vélem, ezt a fejtegetést nem szükséges „átírni” művelődési otthonra; csupán annyit, hogy ebből következett: a szűkebb szakmai problémák politikai problémaként jelentek meg, tehát nem szakmai, hanem politikai eszközökhöz nyúltak megoldásuk során; a hálózattal kapcsolatos politikai problémák viszont „leutalódtak” a szakmai-módszertani szintre, ahol eleve megoldhatatlannokká váltak.

2. Ha feltesszük a kérdést, hogy mi volt előbb, a hálózat vagy a problémái, akkor válaszunk az, hogy a problémái – már ami az objektív adottságokat illeti. A kapkodó létrehozás, a tervutasításos kiépítés azért határozza meg máig a működést és annak társadalmi megítélését, mert az intézmények jó része nem a kulturáltságot, hanem a kulturálatlanságot sugározta; ezzel minden propaganda ellenére a „nem fontosság” látszatát hirdetve.

A mennyiségi szemlélet eluralkodása a bürokratizmus melegegységévé vált; az átpolitizáltságból fakadó bizalmatlansági légkör csak az elszámolható, megmérhető, a központilag előírt irányelvek alapján lebontható tevékenységeknek kedvezett.

A „bevinni a kultúrát az emberek közé” szemlélet és módszer külső tényezőként és külső erőként jelent meg a művelődési otthonok vonzáskörzetében élőknek. Ennek hatása érződik még az 1970-es évek végén is a munkásművelődéssel kapcsolatos programok formalizmusa során. Egy 1978-ban publikált cikkből idézek: „Azok, akikhez a kultúra felülről, idegen és személytelen külső erőként szól, maguk sem viszonyulhatnak másként a kultúrához, mint idegenkedve.”¹³⁵

Az állam nem az anyagi javak újraelosztójaként, hanem adományozóként lépett fel, viszont az adomány minősége és tartalma elidegenítő jellegű volt. Növelte ezt a korábbi szabadművelődési szakgárda előnytelen szakmai összetételű lecserélése: *a tömegekben a megjelenés és a propagátorok együttesen végül is azt az érzetet keltették, hogy nem lehet fontos ez az intézmény, ha lerobbant, ha képzetlenek forgolódnak benne, ha a mennyiség bővülete és a bizalmatlanság légtöre veszi körül.* Sajátosan húzódtott át ez a probléma az 1980-as évekre – most a népművelők szakképzetlenségével kapcsolatos ellentmondásokat egyetlen véleménybe sűrítve. Nagy kulturális múltú kisváros vadozat új művelődési otthonáról mondta egy tanár: A kettessel leérettségizett gyerekeink a népművelők; lázasan futkorásznak, hogy fontosságuk látszatát keltsék – de érdeemben nem történik semmi.

A propagandától – és a politikától – elhúzódo ember végül is a művelődés egy intézményi lehetőségétől húzódtak el. Ezekből a feszültségekből fakad az, amit pl. *Litauzski Tibor* 1983-ban publikált tanulmányában a demokratizmus ellentmondásaként érzel. „Bárhonnan is közelítjük a művelődési otthonok történetét, jelenlegi működését, előfeltételként minden esetben a demokratizmust kell megneveznünk. A művelődési monopóliumok megszüntetésének szocialista demokratizmusa hozta létre őket, ez a lendület emelt épületet számukra, szinte mindegyikük esetében jelentős helyi, társadalmi összefogásban, tevékenységét – elvileg – nem szűkítheti le sem tartalmilag, sem a lakosság egyik rétegére, önkéntes részvételre alapul csoportjaik, rendezvényeik látogatottsága. Valamire való eredményt felmutató intézményünkben kivétel nélkül ott vannak az önkéntes segítők. Valóságosan tehát demokratikus intézmények, formálisan azonban semmilyen demokratikus kötelezettség sem lelhető fel házuk táján. Döntési joga (még a legkisebb ügyben is) csak az igazgatónak van, amit a fenntartó szerv minden esetben felülbírálhat, előzetesen meghatározhat. A tanácsi művelődési otthonok esetében az pedig – újabban – a szakigazgatási szerv vezetőjét jelenti egy személyben. Mindenki más csak javasolhat, véleményezhet, egyetért lehet az igazgató javaslatával, még a társadalmi vezetőség

is. Esetleges ellenvéleményüket vagy meghallgatják, vagy nem, de ezek nem szankcionálhatók.”¹³⁶

Jóllehet a fenti fejtegetés logikájával nem minden lépésben értek egyet; azért idéztem, mert a gondolatmenet egésze kitűnően mutatja: a tervutasításos, hierarchizált, felülről lefelé épülő és feladatokat lebontó, átpolitizált és létében elidegenítő jellegű alapszisztéma milyen mélyen határozza meg máig a működést. Többek között az épület-állományban, funkcióban, szervezési metodológiában – és a nem fontosság érzetének kiváltásában.

3. A változásokat a külső lehetőségek és kihívások, ill. a hálózat belső ellehetetlenülése egyaránt érlelték. Nyilvánvaló, hogy meghatározó volt a politikai konszolidációval együtt járó társadalmi, gazdasági és kulturális környezeti változások összessége. Mindezek nyomán – mint a korábbiakban láttuk – már az 1960-as évek közepén megfogalmazódott, hogy revideálni kell a művelődési otthonokkal kapcsolatos koncepciót. A fokozódó keresleti válság, az önálló arculatú kulturális tevékenységek iránti igény, az ifjúsági kortárs csoportok elemi erővel megnyilvánuló „helykeresése” – összességében a differenciált kulturális igények – felvetették a kérdést: mennyiben központi akaratokat végrehajtó állami, és mennyiben helyi intézmény a művelődési otthon? Az 1958-at követő időszakban egyre inkább hangsúly esett a helyi jellegre, a hagyományok folytatásának lehetőségére. Így született meg – majd az 1970-es évek végén mindinkább hangoztatottá vált – a *harmadik funkció*: a közösség-szervezési, helyi közösségteremtési feladat. (Ami elsősorban az ifjúsági mozgalmakat érintette – a régi struktúra erejének továbbéléseként az „államosítási” törekvésekben...) Az 1960-as évek végén hivatalosan és formálisan is sor került a tabula rasa-ra: mérce állításával megmértetett az eddigi ad hoc és extenzív fejlesztési politika.

4. A keresleti, kínálati, gazdasági és irányítási válság jelenségeinek felismerése a politikai döntések sorozatát váltotta ki. A *változás és változtatás szükségességének elismerése politikai rangra emelkedett*, s a direkt, egyirányú beavatkozás átpolitizáltsága helyett az öntevékenységre, sokszínűsége, társadalmiasításra alapozó átpolitizáltság vált törvénné. Ennek a tömegeket érintő hatása azonban csak lassan bontakozhatott ki, mert az irányítás dimenzióiban a gazdasági elem vált meghatározóvá, és az eszközzrendszer (tervezés, szabályozás, valamint ezek intézményei) struktúrája alapvetően a korábbi időszakra jellemző maradt.

A művelődési viszonyokat és folyamatokat meghatározó három olyan társadalmi-politikai-gazdasági folyamatot kell itt kiemelni, amelyek különösen hatottak a művelődési otthonok közvetlen társadalmi környezetére és működésére.

Az egyik: a decentralizációval párhuzamosan kibontakozó és annál erősebbnek bizonyuló recentralizációs és koncentrációs törekvés, amely a „mindenütt legyen valami” helyett a reprezentatív paloták építését eredményezte – ennek hatásáról már részletesen volt szó.

A *másik*: az idő-feszültség. A nemzetközi összehasonlító fogyasztás- és időfelhasználási vizsgálatok összevetéséből az derül ki, hogy a magyarországi lakosság fogyasztási színvonala és szerkezete közelebb áll a nyugat-európai országokéhoz, míg az időfelhasználás szerkezete közelebb áll a kelet-európai országokéhoz. Ez igen nagy idő-és életmód-feszültséget takar, amely a második gazdaságban, a pótlólagos munkavégzésben, az önkiszákmányolásban, stb. fejeződik ki. Ennek gazdasági háttere az, hogy a termelékenységi kényszer a második gazdaságban erőteljesebb, a munka egyéni szempontból mért, rövid távú értékesülése itt eredményesebb. Mindez úgy van összefüggésben a művelődési otthonokkal, hogy ténylegesen nem nőtt a diszponibilis – a szabadon felhasználható – idő, ill. a művelődési otthonok iránt csak azok a rétegek támaszhattak keresletet, amelyeknél ez az idő ténylegesen is nőtt. (Pl. városi nyugdíjasok, városi fiatalok egy része.)

A *harmadik*: a kulturális szféra már korábban is említett kettős hátrányát magában foglaló, a rész-érdekek érvényesülési mechanizmusának és a közösségi érdek felismerésének ütközésében megragadható folyamat. Erről – mai művelődési problémáinkat is meghatározó jellege miatt – részletesebben kell szólni. Az *infrastruktúra és az emberi tényező társadalmi növekedési szerepének felismerése párhuzamos volt az újratermelésben érvényesülő rész-érdekek felismerésével és fokozatos elismerésével*. A mai népgazdasági tervezési elmélet és gyakorlat már régen nem azonos a tervutasításos rendszerrel: minden ellentmondásossága és gondja ellenére a társadalomban objektíve létező rész-érdekek érvényesítési folyamata. Tehát tulajdonképpen a tervezés is a különböző szervek, szervezetek, érdekcsoportok és döntési szintek akaratának és érdekeinek egyeztetési és koordinálási mechanizmusa. A tervezés végső soron a mindenkor központi akarat „lebontásának” és az alsóbb szinteken kialakult elképzelések, tervek „felösszesítésének” kölcsönösen meghatározott folyamata; *intézményesített társadalmi alku*.

Tervezési – és tágabban: irányítási – gyakorlatunknak egyik igen lényeges tapasztalata, hogy a fejlődés egyik feltétele a gazdasági, politikai intézményrendszerek olyan folyamatos korszerűsítése, amelynek során a társadalom-irányítás képes integrálni és *exáltal a fejlődés motorjává tenni* a társadalomban létező rész-érdekeket. További lényeges tapasztalat: a népgazdasági tervezés során *nem szabad figyelmen kívül hagyni az újratermelés egyes szféráinak specifikumait*.

Fejlődésünk sajátossága, hogy e két, lényegét tekintve azonos típusú és azonos irányba mutató tendencia (az infrastruktúra és az emberi tényező szerepének, illetve a részérdekek szerepének felismerése) ellentmondásba kerül a gyakorlati tervezési és fejlesztési politika során.

Érdemes ezzel kapcsolatban hosszabban idézni *Ferge Zsuzsa* megfogalmazását: „Az ötvenes évek közepétől a gazdaság és a gazdasági növekedés korábbi fetisizálása enyhült. Világossá vált, hogy egy politikai és ideológiai

vezérlésű gazdaság sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem tartható, hogy érvényt kell szerezni mind a lakossági igényeknek, mind pedig a gazdaságilag hatékony gazdálkodás számos, parancsoló követelményének. E felismerések öltöttek testet a jó tízévi előkészület során 1968-ban bevezetett gazdasági reformban, amely – központi, tudatos vezérléssel – egy formálisan és szubsztantíve egyaránt jobban működő gazdaságot kívánt működésbe hozni. Ekkor azonban úgy tűnt, hogy a gazdaságilag hatékonyabb gazdaság egyben automatikusan szubsztantívabb is, azaz jobban biztosítja a szükségletek kielégítését. Ez egyébként jó néhány évig, a korábban tömegesen kielégítetlen szükségletek feltöltésének időszakában még igaz is volt. A valóságban azonban – és ez főként az utóbbi években vált világossá – a mi feltételeink között is ellentmondásba kerülhet a formális és a szükségletkielégítő gazdaság, hiszen nálunk is léteznek – és ideológiailag még nagyobb támogatást is kapnak – gazdaságosan nehezen vagy egyáltalán nem kielégíthető szükségletek. A gazdaságpolitikai és a társadalompolitikai szempontok ma gyakori nyílt ütközése vagy vitája mögött ez az ellentmondás húzódik meg.

Ezen közben a korábbi fetisizált gazdaság szemlélet sem tűnt el teljesen. Azon intézmények és szervezetek, amelyeknek (ill. amelyek vezetőinek) társadalmi-politikai helyzetét, hatalmát, sőt egyáltalán létjogosultságát ez a gazdasági funkcionálás alapozta meg, a korábbi állapot fenntartásának hívei. E reális érdekütközések gyakorta ideológiai mezben jelennek meg.¹³⁷

Az *ellentmondást témánk szempontjából megfogalmazva*: a rész-érdekek érvényesítése a „gazdaságosabb gazdálkodást”, az egyéni és réteg-szükségletek *nagyobb megalégedést kíváltó*, és rövidebb-közepesebb távon *hamarabb érzékelhető kielégítését* eredményezte, miközben ismét háttérbe szorultak (hiszen a tervutasítás idején is csak a szólamokban kerültek előtérbe) a társadalmi közös fogyasztási alap növekedését kívánó szükségletek. (Vessük össze a magánlakások, nyaralók, autózás, anyagi fogyasztás, stb. szintjét az iskolák, kórházak, stb. szintjével: gazdag polgárok, szegény közösség.) Mindezekkel együtt a művelődéssel – és a művelődési otthonokkal – kapcsolatos vitákat az is motíválta, hogy a társadalom egészének rendelkezésére álló tudás rohamosan bővült, miközben a tudás társadalmi rétegek és csoportok közötti eloszlásában meglehetősen merev – olykor áttörhetetlennek tűnő – határok vannak. *Ferge Zsuzsát* idézem ismét, „Társadalmunk rétegződése” című, korábbi könyvéből: „A kulturális viszonyok a társadalmi rétegeket jellemző általunk vizsgált ismérvek között szinte kitüntetett helyet foglalnak el: e tekintetben határozottabb a társadalmi differenciálódás, mint a legtöbb más vonatkozásban. A kulturális magatartások erős társadalmi meghatározottsága annyit jelent, hogy a kulturális színvonal tekintetében a rétegeken belül kisebbek, a rétegek között nagyobbak a különbségek, mint a legtöbb más rétegjellemző ismérv esetében.”¹³⁸

Ezzel párhuzamosan nyilvánvalóan fény derült arra, hogy a kulturális fogyasztás mennyisége, szerkezete és minősége infrastrukturálisan, tehát területileg meghatározott. E problémák tárgyalásával szorosan összefonódtak a fogyasztási modellt érintő viták – amelyekben „a szocialista fogyasztási modell” (és életmód) kidolgozására tettek kísérletet. Ezek közös eleme, hogy a nem anyagi központú fogyasztói magatartást és a közösségi életmódot próbálták előtérbe helyezni akkor, amikor minden társadalmi és anyagi mozgás a szeparálódás, individualizálódás és felhalmozás irányába mutatott.

5. A korszerűsítést célzó irányítási intézkedések azért sem tudták a hatókör bővülését kiváltó kínálat létrehozását elősegíteni, mert a népművelői magatartás változását a beidegződöttségek és strukturális kötöttségek mellett a pénzügyi lehetőségek és mechanizmus is behatárolták. A népművelőnek „felkentként” *tarhálnia kellett; úgy, hogy a felkentséghez nem járt a kiválasztottság. Az aufklerizmus finanszírozása ráhagyott a felvilágosítandókra, miközben a szabályozási mechanizmus sokszor még az így begyűlt fedezet felhasználását is gátolta.* Mint láttuk, a művelődési otthonokat érintő ideológiai és szakmai irányítási dimenzióval nemcsak a gazdasági dimenzió nem harmonizált, hanem a szabályozási eszközrendszer is ellentmondásos volt. Mindez csak felerősítette az amúgy is meglévő keresleti-kínálati válságot, nem lévén tartalék a változó szükségletekhez való alkalmazkodáshoz, miközben az erőforrásokat felkészítő kínálat sem kell senkinek. *Ha mindezt a területi intézményi ellátási hiányokkal és a centralizációs-koncentrációs tendenciákkal együtt nézzük, akkor világosan előtűnik áll, hogy a hiány e területen sem skalárisan, hanem vektorálisan leírható jelenség, s a „slack” (felesleg, tartalék) és a hiány egyszerre van jelen.*¹³⁹ A megoldást célzó irányítási intézkedések társadalmilag nem voltak hatékonyak, egy részük diszfunkcionálissága miatt növekedett az intézmények diszfunkcionalitása. „Társadalmi hatékonyságról ...akkor lehet szó – idézem Kulcsár Kálmánt – ...ha az adott döntés megvalósulása során nem keletkeznek olyan jelenségek, amelyek károsan befolyásolják, eltorzítják a gazdasági értelemben optimálisan kialakított döntés következményeit, ha tehát a nem szándékolt és a nem várt következmények a döntés szempontjából társadalmi méretekben irrelevánsak maradnak... A társadalmi hatékonyság... nem mérhető rövidtávon, nem egyszer az első pillantásra társadalmilag is hatékonynak tűnő döntés nem kívánt és nem várt következményei csak bizonyos idő elteltével mutatkoznak meg...”¹⁴⁰

Ezek a zavarok még az egyébként jól működő intézményekben is *kapkodáshoz vezettek.* Mintha éppen a művelődési otthonokról írta volna Kornai János, annyira ide illik az elemzés: „A hiánynak nem csupán közvetlen, „materiális” következményei vannak az üzemben, hanem – ha használhatjuk ezt a kifejezést – „lelki” következményei is. Az üzemi ember nem input-output-kombinációkat pillanatonként, újra és újra meghatározó számítógép, hanem

eleven lény, érzékeny idegrendszerrel. A hiányhoz történő pillanatonkénti alkalmazkodás, mégpedig mind a merev visszavonulás, a terv szerinti technológia csökönys megtartása mellett, mind a rugalmas visszavonulás, kényszer-helyettesítések és output-átcsoportosítások útján, idegeskedéssel, kapkodással, feszültséggel jár. Veszekedés és stressz kíséri. S minél gyakoribb az erőforrás-korlátba ütközés, annál erőteljesebbé válik ez a stressz, annál inkább elvonja az időt és a szellemi energiát a tulajdonképpen sokkal lényegesebb feladatokról: a technológia és a termékminőség tartós javításától.”¹⁴¹

Mindezek ellenére azonban nemcsak az irányítási megsegítések, az összetarhált pénzek segítették megélni a művelődési otthonokat. Egyrészt a támogatói szervek, szervezetek adták a támogatást, mert ezzel a politikai irányítás által rájuk rótt közművelődési penzumot letudhatták, s a látogatói kereslet egy részét is mintegy automatikusan biztosították. Másrészt a lakosság egy részének ténylegesen is szüksége volt a művelődési otthonok kínálatának egy részére! Bár a beszámolók kongó termekről szólnak, s ha az ember egy hosszú útvonalon minden művelődési háznál megállt, nem volt nehéz összeszámlálni a programokat és a látogatókat – a statisztikának mégiscsak volt kikergetni az éves összesítésben. *Kellett a művelődési otthon, mint pótintézmény, és egyre inkább mint hely, ahol a látens közösség találkozhat önmagával.* A nagy területi-társadalmi átrendeződési hullámok lecsendesedésével az új (és régi) lakók a társadalomhoz kötő szálakat a művelődési otthonokon keresztül is keresték. Ez legszembetűnő és tapasztaltam, olykor megható szomorúsággal – a gyermek és nyugdíjas foglalkozási lehetőségek keresésében nyilvánult meg. (A szomorú az, hogy a keresők senkinek sem kellő programokra invitáló plakátokat találtak. Ilyen élményeim közé tartozik, hogy nem egy helyen tapasztaltam, a gyermek-foglalkozások alatt a kísérő szülőknek nincs hova leülni, s csak a buta plakátokat bámulhatták.) Persze kiderült a nagy ellentmondás: *a közösségi művelődéshez közösségek kellene.* Ha nem ezek akarnak együtt művelődni (pl. azért, mert nincsenek), akkor megteremteni, létrehozni őket csak kivételes társadalmi mozgások (pl. táncház mozgalom), kivételes ötletek (pl. férfi főzőkör) vagy régóta jól bevált tevékenységekhez kötődő formák (pl. bélyegkör, galambtenyésztők stb.) segítségével lehet.

Mindezekkel párhuzamosan a helyi társadalom bonyolulttá válása, a hiánygazdaság és az információözönben való eligazodási nehézség együttesen kiváltotta, világra szólította a művelődési otthonok negyedik, *információs központ funkcióját.* Én úgy látom, hogy az előzőekben vázolt keretek között az úgynevezett tartalmi, szakmai viták e négy funkció kimondott vagy kimondatlan értelmezései, összekeverései és szétválasztásai körül folynak.

Az utóbbi évek vitáinak központja egyre inkább nem a művelődési otthon, a tevékenység, a körülmények – hanem a népművelők szerepe, és maga a nép. Azaz: az intézményt kereső, társadalmi nyilvánosságra vágyó és infor-

mációra szoruló emberek (lakosok, dolgozók, állampolgárok – gazdag a szótár.) Látni kell, hogy a művelődési otthonok egy részének továbbra is funkciója lesz a „pótlás” (kiállítás és színház, ünnepek és koncert, stb.), miközben ehhez társul a hiányt pótló szolgáltatási és információs funkció, amely egyre inkább a helyi társadalmat szervező-fejlesztő, kulturális érdekközvetítő funkcióvá válhat. Ezért kell, hogy a „népművelő” vagy szervező-menedzser legyen (az auklerizmus ennek szakmaiságához legyen lelkesítő meggyőződés), vagy a helyi társadalmat fejlesztő, közösségszervező szakemberré váljon (s elméleti szaktudása ennek szakmaiságához legyen háttér-információ). Mindkét típusú szakmaisághoz a szolgálat alázatára van szükség, hiszen csak úgy fog tudni megélni, ha a kereslet igazolja törekvéseit. Ehhez a társadalmi mozgástér konkrétumaival számot vetni tudó általános politológiai ismeretekre, speciális kulturális menedzseri, ill. közösségszervezői szakismeretekre és – bölcsességre van szükség. Bölcsességre, mint minden szakmához: tudni azt, hogy a megrendelő, a kereslet tud többet. Losonczy Ágnes egy fejtegetése kívánczik ide: „A társadalom-politikus csak úgy, mint a társadalomról gondolkodó gyakran összekeveri azt, amit lát azzal, amit látni szeretne, vagy amit látnia kellene; másfelől azt, ami őt személyesen nyomasztja, azzal, ami a társadalomra nehezedik. Nem pusztán a „sein” és a „sollen” kérdése ez, hanem a valóság elemzése és a tényleges tendenciák fel- vagy félreismerése és összekeverése az elképzelések belevetítésével. S mivel a társadalom törvényeit nem ismerjük jól, ezért bizonyulnak sokszor erősebbnek, mint a megbízott törvényhozók, s mivel az emberek céljait sem ismerjük igazán, ezért van az, hogy másképpen akartak vagy akarnak boldogulni, mint ahogyan mi őket boldogítani akarnánk.”¹⁴²

Én a válságból kivezető utat az így értelmezett jó gyakorlat törvényre emelésének meggyorsításában látom.¹⁴³ Nem kodifikált törvényként, hanem a művelődési otthonok eltartók szükségleteihez való szolgáltató és fejlesztő alkalmazkodás tendenciájaként.

Jegyzetek

¹ Az 1979-1982 közötti három nagyobb sajtóvitát a „Tallózó. Vitázva. Válogatás az utóbbi évek sajtóvitáiból” című kötet foglalja egybe – Népművelési Propaganda Iroda, 1982. 146 p. (Az ebben újra nem közölt, más viták bibliográfiai adatait is tartalmazza!)

– Az 1983-1984-ben, az Alföld című folyóiratban, a művelődési otthonokról folytatott vitát a „Tallózó” újabb, 1985-ben megjelenés alatt álló kötete foglalja össze. A vitához való utólagos hozzászólásként készült „Művelődési otthoni politológia” című, mintegy húsz oldalas cikkemet ez a kötet közli. Mostani tanulmányom a témakört sokkal részletesebben és mélyebben tekintti át.

² Vitányi Iván: Kirajzás – Élet és Irodalom, 1975/18. sz.

– Koncz Gábor: Pillanatfelvétel: budapesti művelődési otthonok és klubok, 1975. márc. 1. 4. – Kultúra és Közösség,

1975/1. 33-48. p.

– Koncz Gábor: Kirajzás – Kultúra és Közösség 1975/2-3. 20-44. p.

– Koncz Gábor: Köll-e más az embernek? – Kritika, 1975/9. 22-24. p.

– Koncz Gábor: Pillanatfelvétel. – Népművelés, 1975/7. 17-19. p.

³ Andrassy Mária – Koncz Gábor: Budapesti művelődési otthonok 1975. őszi felügyeleti vizsgálata. Elemző értékelés. – Népművelési Intézet, 1976. 101 p.

– Andrassy Mária – Koncz Gábor: Budapesti művelődési otthonok, 1975. I-V. rész – Népművelés, 1976/7-11. szám.

⁴ Vitányi Iván: Valóság és lehetőség a művelődési otthonban. – Népművelési Intézet, 1979. 168 p. (A munkacsoport tagjai: Andrassy Mária, Beke Pál, Benkő Éva, Földiák András, Koncz Gábor, Kovalcsik József, Lipp Márta, Tóth János, Varga Tamás, Vitányi Iván.)

⁵ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Népgazdasági Tervezési Intézet Társadalmi- és Művelődésszervezési Osztályán folyó „Művelődési viszonyok és folyamatok az 1970-es években” című, összefoglaló munka keretében, a művelődést meghatározó társadalmi-gazdasági folyamatok, a szűkebb kulturális szféra (a közművelődési és művészeti területek), valamint a gazdasági összefüggések vizsgálatát végzem. Jelen tanulmányom a közművelődéssel kapcsolatos elemzés része. Elkészítéséhez igénybe vettem Beke Pál (Népművelési Intézet) és Danka Attila (MM Vezetőképző- és Továbbképző Intézet) segítségét és a kutatáshoz készített részanyagait. Hasznosítottam továbbá az említett vizsgálat keretében általam szervezett, a közösségi művelődés intézményeiről folytatott munkahelyi szakmai viták tapasztalatait is.

⁶ Koncz Gábor: Történelmi áttekintés és módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak” tevékenységének tervezéséhez – Népművelési Intézet, 1984. 120 p.

– Koncz Gábor: Módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak” tevékenységének tervezéséhez – Kultúra és Közösség, 1985/1. sz.

⁷ Káposztás Ferenc – Koncz Gábor – Monigl István: A kulturális szféra tervezése – Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 206 p.

⁸ A zenei kultúra és a színházak válságjelenségeivel az alábbi tanulmányaimban foglalkoztam:

– Koncz Gábor: A magyar zenekultúra statisztikai elemzése 1960-1980. – Kultúra és Közösség, 1982/1-2. 96-114. pp.

(Lásd még Breuer János kritikai hozzászólását: Kultúra és Közösség 1982/5. 110-113. pp.)

– Koncz Gábor: Színház – hátrányos helyzetben. Statisztikai-gazdasági elemzés 1978-1982. – Színház, 1984. május 41-47. pp. és 1984. június 35-46. pp.

⁹ Aristoteles: Metafizika (ford.: Halasy-Nagy József). – Az Akadémia Filozófiai Könyvtára, Budapest, 1936. 72. p.

¹⁰ Beke Pál: Elaggott intézmény avagy virágzás a periférián? Néhány gondolat a közösségi művelődésről. – Alföld 1983/5. 47. p.

¹¹ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával

kapcsolatban. (ford.: Endreffy Zoltán) – Gondolat Könyvkiadó, 1971.

¹² Tóth László: A társadalmi nyilvánosság néhány intézménye – Népművelési Intézet, 1983. 1. p.

¹³ Vitányi Iván: Társadalom, kultúra, szociológia – Kossuth Könyvkiadó, 1981. 317 p.

– Vitányi Iván: Vitairat a mai magyar művelődésről – Gondolat Könyvkiadó, 1983. 275 p.

¹⁴ Hankiss Elemér: Életminőség-modellek. Szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez. – Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1978. (A Magyar Életminőség-kutatás Műhelyéből. 9.)

– Hankiss Elemér: Diagnózisok – Magvető Kiadó, 1982. 307 p.

¹⁵ Kovalcsik József: A közösségi művelődés színtereiről (Elszámoltak, lehetőségek) – Kultúra és Közösség, 1984/4. 79-97.

pp.

¹⁶ Bernáth István: A magyarországi szabadidő eltöltés intézményrendszerének struktúrája, Történeti áttekintés. – Népművelési Intézet, 1979. 63 p.

¹⁷ Fél évszázad két évtizede 1930-1950 – Népművelési Intézet és a Szolnok Megyei Művelődési Központ. 1983. 238 p.

¹⁸ Az intézményrendszer áttekintésére ad lehetőséget:

– Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon. Lexikon – Kossuth Könyvkiadó, 1976. 424 p.

– Kormos Sándor: Közművelődési feladatokat ellátó intézmények és szervezetek. Egységes jegyzet Tanárképző és tanítóképző főiskolák – Tankönyvkiadó, 1978. 214 p.

– Vitányi Iván: A kultúra intézményrendszere – Valóság, 1983/2. 32-47. pp.

¹⁹ Harangi László: A magyarországi szabadidő eltöltés intézményrendszerének struktúrája. Hobbytevékenységek, rekreáció, társasélet – Népművelési Intézet, 1980. 124 p.

²⁰ Berend T. Iván – Ránki György: Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében. – Valóság, 1973/3.

– Berend T. Iván: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. – Magvető (Gyorsuló Idő), 1978. 245 p.

²¹ Vitányi Iván: Valóság és lehetőség... I.m. a 4. sz. jegyzet alatt, 46. p.

²² Idézi Vitányi Iván: Uott 42. p.

²³ Klébelsberg Kunó politikájáról lásd a műveinek, beszédeinek bibliográfiai adatait is megadó alábbi tanulmányokat:

– Kovács Géza: Művelődéspolitikai és neonacionalizmus (Klebelsberg kísérlete a Bethlen-féle ellenforradalmi konszolidáció politikai ideológiájának megteremtésére) – Kézirat, 1976. 191 p.

– Kiss Tamás: Klébelsberg ideológiája és szervezőmunkája beszédei, cikkei tükrében – Kultúra és Közösség, 1982/4. 3-15. pp.

²⁴ Idézi: Kiss Tamás: I.m. 5.p.

²⁵ Lásd erről:

– Emlékkönyv a Sárospataki Református Főiskola fennállásának négy százados ünnepéről. 1931. szept. 30. és okt. 1. (Szerk.: Elekes Imre közigazgató) – Sárospatak, 1932. Elsősorban e te-

kintetben a 96-98. pp.

– Barcza József: A Kollégium története 1919 után. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára – Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981. 245-261. pp.

²⁶ Bernáth István: I.m. a 16. sz. jegyzet alatt, 47. p.

²⁷ Lásd erről: Munkásmozgalom és kultúra. 1867-1945. A magyar munkásmozgalom kulturális tevékenységének válogatott dokumentumai. (Szerk.: Szilágyi János) – Kossuth Könyvkiadó, 1979. 464 p.

²⁸ Németh Lajos: Kultúra és politika. In: Tamás Aladár: A 100% története – Magvető Könyvkiadó, 1973. 252. p.

²⁹ Pl. a református egyház esetében, lásd erről:

– Dr. Koncz Sándor: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása – Debrecen, 1942. 152 p.

– Studia et acta V. kötet: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből – Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 662 p.

³⁰ Vitányi Iván: Valóság és lehetőség... A 4. jegyzetben, I.m. 18. p.

³¹ Országos Népművelési Konferencia 1970. Előkészítő tanulmányok 3. kötet. – Országos Népművelési Tanács, 1970. 14-16. pp.

³² Magyarország hároméves terve. – Országos Tervhivatal, 1947. 24. p.

³³ Szathmáry Lajos: A szabadművelődés korszaka, 1945-1949. – Kultúra és Közösség, 1977/1. 5-33. pp.

– Harsányi István: A Magyar Népi Művelődési Intézet (Történeti áttekintés és dokumentumok) – Kultúra és Közösség, 1982/4. 16-39. pp.

³⁴ Tanulmányom e fejezetében kiegészítésekkel és átdolgozva, ám esetenként szövegszerűen is felhasználom Koncz Gábor – Papp Margit: „A művelődési otthonok harminc esztendeje” című áttekintésünk egyes részeit. Kultúra és Közösség, 1976/2. 42-56. pp.

³⁵ Gombos Ferenc: A népnevelés korszerű feladatai (Rádió-előadás 1945. őszén) Kézirat. 2. p.

³⁶ Uott 3. p.

³⁷ Idézi: Harsányi István: A Magyar Népi Művelődési Intézet (Történeti áttekintés és dokumentumok) – Kultúra és Közösség, 1982/4. 21. p.

³⁸ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948. Kossuth Könyvkiadó 1967. 601. p.

³⁹ Szabad Föld 1949. dec. 4. 6. p.

⁴⁰ Idézi: Csende Béla: A művelődési otthonok negyedszázada Békés megyében – Kiadja a Békés Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Békéscsaba, 1974. 12. p.

⁴¹ Uott 13. p.

⁴² A szocializmus építésének útján. Az MDP II. Kongresszusának anyagából. Szikra, 1951. 107. p.

⁴³ Uott 346. p.

⁴⁴ A kultúrotthonok igazgatóinak országos értekezlete 1951. okt. 13-14. – Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 46-48. pp.-alappján tartalmi kivonat.

⁴⁵ Beke Pál: Elaggott intézmény avagy virágzás a periférián? Néhány gondolat a közösségi művelődésről. – Alföld, 1983/5. 48-49. pp.

⁴⁶ Speidl Zoltán: Értelmiség nélküli falvak. – Alföld, 1983/9. 50. p.

⁴⁷ Beke Pál: Szamárkóró és tulipán. Búcsúcsokor az eszmece-re végén. – Alföld, 1984/3. 61. p.

⁴⁸ Az MSZMP művelődéspolitikájának irányelvei (1958. július 25.) – A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. – Kossuth Könyvkiadó, 1964. 256. p.

⁴⁹ A művelődésügyi igazgatás kézikönyve. II. Kulturális Igazgatás. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 179-180. pp.

⁵⁰ Pál Endre – Soós József: A Művelődési otthonok fejlesztése (1960-1970) – Népművelési Propaganda Iroda, 1974. 9. p.

⁵¹ Pál-Soós i.m.-20. p. idézi: „A népművelés fejlődése 1950-1970”. A Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság Kulturális Albizottsága számára készített tanulmányt. Szerkesztette: Biró Vera.

⁵² Irányelvek a népművelés öt éves tervezéséhez 1966-1970. – Országos Népművelési Tanács, 1966.

⁵³ Az 1960-as évek végén folyt „kulturális mechanizmus-viták” áttekintését lásd: Koncz Gábor: A művelődésgazdaságtan szakirodalmá. – KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981. 108 p.

⁵⁴ Országos Népművelési Konferencia 1970. 148. p.

⁵⁵ Országos Népművelési Konferencia 1970. Előkészítő tanulmányok. – Országos Népművelési Tanács, 1970. I. kötet 197 p., II. kötet 240 p., III. kötet 206 p.

⁵⁶ Művelődési Otthon Igazgatók Országos Konferenciája. Tanulmányok – Művelődésügyi Minisztérium, 1972. 62 p. A művelődési otthonok helyzete és társadalmi szerepe. A művelődési otthonok vezetői III. országos tanácskozásának tézisei (1972. március 23-25.) – Népművelési Propaganda Iroda, 1972. 19 p.

⁵⁷ Vitányi Iván: A kultúra fejlesztésének távlati koncepciója 1970-1985. – Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság, Kulturális Tervezési Albizottság, 1972. jún. 13. p.

⁵⁸ Az adatok forrása: Oktatás-művelődés 1950-1980. Közpon-ti Statisztikai Hivatal, 1982. 233. p., és Statisztikai Tájékoztató. Művelődési otthonok 1982. – Művelődési Minisztérium. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, 1983. 13. p.

⁵⁹ A klubmozgalomról és problémáiról az általam ismert, mindmáig legjobb és gazdag bibliográfiával felszerelt tanulmányok:

– Földiák András – Szász János: „Két tanulmány az ifjúsági klubmozgalomról” – Népművelési Intézet, 1977. 222 p.

– Pataki Ferenc: „A kortárs-csoportokról” – Valóság, 1975/7. 20-32. pp.

– Andrassy Mária – Vitányi Iván: „Ifjúság és kultúra” – Kossuth Könyvkiadó, 1979. 165 p.

⁶⁰ Vitányi Iván: Valóság és lehetőség... A 4. jegyzetben, I.m. 62. p.

⁶¹ Közművelődési Kézikönyv – Kossuth, 1977. 50. p.

⁶² Uott 55. p.

⁶³ Uott lásd az „1976. évi V. törvény a közművelődésről” és a Minisztertanács 1035/1976 (XI. 13.) MT számú végrehajtási utasítását. (129-140. pp.)

⁶⁴ Speidl Zoltán, A 46. jegyzetben, I.m. 51. p.

⁶⁵ Kifejezetten a művelődési vonatkozásokról lásd:

– Vita a települési hátrányokról – Kultúra és Közösség 1981/1. 98-111. pp.

– Andor Mihály – Hidy Péter: Művelődéspolitika és a településfejlesztés – Kultúra és Közösség, 1981/6. 3-16. pp.

⁶⁶ Lásd: 55. jegyzet: III. kötet, 178. p.

⁶⁷ Uott 178-179. pp.

⁶⁸ Közművelődési Kézikönyv – Kossuth, 1977. 26-27. pp.

⁶⁹ Andrassy Mária: A művelődési otthonok hatékonyságának vizsgálata. In: Tanulmányok a közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai című kutatási főirány 1978-1980. évi vizsgálatairól – Művelődéskutató Intézet, 1982. 334. p.

A részletes elemzést lásd:

Andrassy Mária: A művelődési otthonok. Adottságok, lehetőségek, eredmények a hetvenes években. – Művelődéskutató Intézet, 1985. 190 p.

⁷⁰ Andrassy Mária: I.m. (1982) 334. p.

⁷¹ In: Vitányi Iván: Valóság és lehetőség... A 4. jegyzetben, I.m. 72. p.

⁷² Pál Endre – Soós József: A művelődési otthonok fejlesztése (1960-1970) – Népművelési Propaganda Iroda, 1974. 73 p.

⁷³ I.m. 12. p.

⁷⁴ A „beruházási túlfűtöttségről” és ennek okairól lásd:

– Stark Antal: Terv és valóság – Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973. 359 p.

– Stark Antal: A szocialista tervgazdálkodás nemzetközi gyakorlata – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 264 p.

– Kornai János: A hiány – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 658 p.

– Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 622 + 182 p.

⁷⁵ Az adatok forrása Pál – Soós i.m. és „A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai.” Válogatott dokumentumok gyűjteménye. – Országos Közművelődési Tanács, 1974. 26. p.

⁷⁶ Pál-Soós i.m. 17. p.

⁷⁷ I.m. 18. p.

⁷⁸ Forrás: uaz, mint a 75. alatti jegyzet esetében!

⁷⁹ Forrás: „Jelentés a KM és a tanácsok felügyelete alá tartozó intézmények és vállalatok IV. öt éves tervidőszakban elért fejlődéséről” – Kulturális Minisztérium, 1976.

⁸⁰ Tájékoztató a kulturális ágazat V. öt éves és 1980. éves fejlesztési tervének teljesítéséről. – Művelődési Minisztérium Tudományszervezési és Informatikai Intézet, 1981. 24-25. pp. A kulturális beruházásokról (1984-ig) összevont adatokat közöl közművelődésünk néhány időszerű kérdéséről. (Tájékoztató a vitához) Országos közművelődési tanácskozás, 1984. október 4-5. – Országos Közművelődési Tanács Titkársága, Művelődési Minisztérium Közművelődési Főosztálya, 1984. 26 p.

⁸¹ Zólyomi Alfonz: Két évtized művelődési otthoni beruházásainak néhány tapasztalata. (Előadás a „művelődési otthonépít-

tési konferencián" Orgoványban, 1969. december 4-én) – Népművelési Intézet Szakkönyvtára. NI 5732 (kézirat) 6. p.

⁸² I. m. 7. p.

⁸³ Lásd például: Komplex Oktatási- Sport- és Kulturális Intézmény. Tervpályázat 1976. – OM, KM, Népművelési Propaganda Iroda, 1978. 33 p.

⁸⁴ Irányelv a tanácsi művelődési otthonok távlati fejlesztéséhez = Tervezet) – Művelődésügyi Minisztérium, 1972. 22 p.

⁸⁵ Az ország művelődési otthonnal való ellátottsága 1970. – Kézirat, szerző és intézmény feltüntetése nélkül, feltehetően az MM-ben készült, 1972-ben vagy 1973-ban. 20 + 6 p. Másolat: e tanulmány szerzőjénél, MKK Egyetem

⁸⁶ Művelődésgazdaságtani kutatásaimhoz a KSH adatbázisán – amely statisztikai tájékoztatókban nem publikált adatokat is tartalmaz – az inkonzisztenciákat kiszűrve, összehasonlítható idősorokat állítottunk össze az 1950-1982 közötti időszakra. Ezek a kulturális szféra egészére vonatkozó adatsorok – részben már feldolgozott, elemzett formában – megtalálhatók a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdasági Tervezési Intézet Társadalmi- és Művelődéstervezési Osztályán, dr. Koncz Gábor kutatásainak dokumentációjában.

⁸⁷ Az adatok forrása: Statisztikai tájékoztató. Művelődési otthonok 1982. – Művelődési Minisztérium. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, 1983. 19. és 32. pp.

⁸⁸ Nyilas György: Az értelmiségi lét peremén. – In: Saródy Éva-Nyilas György: Közoktatási és közművelődési pályákról. – Népművelési Intézet, 1983. 100., 104. és 134. p.

⁸⁹ Javaslat a művelődési otthonok gazdálkodásának korszerűsítésére (tervezet) – Sokszorosítás, mely készült a 118/1983. MM számú utasítás előkészítéseként a Művelődési Minisztériumban, 1983. márc., 12. p.

⁹⁰ Közművelődési Kézikönyv – Kossuth Könyvkiadó, 1977. 28. p.

⁹¹ Lásd: Andrassy – Koncz: a 3. jegyzet alatt megjelölt írások!

⁹² A bázis-szemléleten és növekedési ütemen alapuló pénzügyi illúzió a kulturális finanszírozás egészére jellemző. Lásd erről többek között:

– Soós József-Pál Endre: Közművelődés és közgazdaság. I-VI. rész – Népművelés, 1969/4-8. számok.

– Koncz Gábor: Kultúrpolitika és a kultúra finanszírozása Jugoszláviában – Kultúra és Közösség, 1975/1. 112-126. pp.

– Koncz Gábor: A művelődésgazdaságtan szakirodalma – Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981. 108 p.

– Koncz Gábor: Színház – hátrányos helyzetben. Statisztikai gazdasági elemzés 1978-1982. – Színház, 1984/május, 41-47. pp. és június 39-46. pp.

⁹³ Javaslat a művelődési otthonok gazdálkodásának korszerűsítésére (tervezet) – Sokszorosítás, mely készült a 118/1983. MM. számú utasítás egyik előkészítéseként a Művelődési Minisztériumban, 1983. márc. 12. p.

⁹⁴ Forrás: u.az, mint 87. számú jegyzet, 34. p.

⁹⁵ Hargitai Lajos: Gondolatok a közművelődés vállalkozási lehetőségeiről. – Valóság, 1982/8. 87. és 93. p.

⁹⁶ Mezei András: Ilyen gazdagok vagyunk? – Magvető Könyvkiadó, 1981. 11. p.

⁹⁷ Ezt az elemzést „Sajtótükörben – a közművelődés gazdasági szabályozása” címmel szeretném feldolgozni, adalékként a kulturális szféra gazdasági helyzetének megértéséhez.

⁹⁸ Kállai Lajos pénzügyminiszter helyettes bevezetője az „Útmutató a költségvetési szervek gazdálkodásához” c. kiadványhoz – Pénzügyminisztérium. Joginform. 1981. 4., 5. p.

⁹⁹ A 118/1983 MM számú utasítás értelmezését és magyarázatát lásd: Útmutató a művelődési otthonok gazdálkodásához – Népművelési Intézet, 1984, 163 p.

¹⁰⁰ Lásd erről: Marschall Miklós alapos áttekintését: Gondolatok a gazdaság és a művelődés néhány összefüggéséről két könyv kapcsán. – Kultúra és Közösség, 1983/4. 93-111. pp.

¹⁰¹ Szamuely László: A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954-1957. – Valóság, 1982/7. 17-18. pp.

¹⁰² I. m. 18. p.

¹⁰³ Idézi: Nyilas György; a 88. jegyzet alatti kötetben a 156. oldalon.

¹⁰⁴ Ugyancsak Nyilas György tanulmányából átvett idézet, 106. p.

¹⁰⁵ Széleskörű munkabizottsági anyaggyűjtés nyomán készült el a „Tájékoztató és állásfoglalás-tervezet a művelődési otthonok gazdálkodásának korszerűsítéséről. Előterjesztés a Magyar Népművelők Egyesülete Elnöksége számára. – 1983. május. Összeállította: Kováts Flórián (a munkabizottság vezetője) és Koncz Gábor. A továbbiakban ennek az írásnak néhány passzusát szövegszerűen is felhasználom.

¹⁰⁶ Bertha Bulcsu: Balatoni évtizedek. – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 66 p.

¹⁰⁷ A turisztikai látványosságokból fakadó tevékenység-tervezési módszerekről és magatartásról lásd: Koncz Gábor: Módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak” tevékenységének tervezéséhez – Kultúra és Közösség, 1985/1.

¹⁰⁸ Andrassy Mária: a 69. jegyzet alatt i. m. (1982) 342. p.

¹⁰⁹ Lásd a 92. jegyzet alatt idézett írások.

¹¹⁰ Hidy Péter – Lovas Tünde: Művelődési otthoni tevékenységelemzés – Közművelődés-kutatás. Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottság, 1980. 94. p.

¹¹¹ Nekem ebből a szempontból is igen tanulságosak a következő olvasmányok: „Szöveggyűjtemény a művelődési otthonokról”. – Művelődéskutató Intézet, 1982. 155 p.; Hidy Péter – Lovas Tünde: Művelődési otthoni tevékenységelemzés. – Közművelődés-kutatás. Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottság, 1980. 132 p.; Litauszki Tibor: Eredményesség a művelődési otthonban – Kultúra és Közösség, 1981/6. 17-25. pp.; Litauszki Tibor: Kísérlet a művelődési otthoni tevékenység demokratizálására. – Művelődéskutató Intézet, 1983. 55 p.; Közelítések: 11 beszélgetés népművelőkkel a művelődési otthoni tevékenység fejlesztéséről. – Népművelési Intézet, 1982. 233 p.; Kiss István: Tények, adatok egy falusi népművelő szakmai életéből (8 éves önfelmérés adatai – tanulások nélkül). – Népművelési Intézet, 1983. 207 p.

¹¹² Hidy – Lovas: I. m. 95. p.

¹¹³ Beke Pál: Kulturbazár vagy közösségi tér? In: Tallózó. Vitázva. Válogatás az utóbbi évek sajtóvitáiból. – Népművelési Propaganda Iroda, 1982. 57. p.

¹¹⁴ Andrassy Mária: A művelődési otthonok hatóköre a szabadidő és életmódivizsgálatok tükrében. – Kultúra és Közösség, 1975/2-3. sz. 66-73 pp.; Koncz Gábor – Kuti Éva – Marschall Miklós: A szabadidő rétegek szerint differenciált felhasználásának várható alakulása, a művelődési tevékenységek a szabadidőn belül. – Népművelési Intézet, 1979. 83 p.; Andrassy Mária: Az elmúlt húsz évben készült életmód- és művelődésszociológiai vizsgálatok eredményeinek összefoglaló elemzése. – Kézirat, MKK Egyetem Népgazdasági Tervezési Intézet Társadalmi és Művelődéstervezési Osztály, 1983. 210 p.

¹¹⁵ A tervezés elméletétörténetét részletesen tárgyalja Káposztás Ferenc – Koncz Gábor – Monigl István: A kulturális szféra tervezése. Tankönyvkiadó, 1984. 206 p.

¹¹⁶ Ehhez az olyan típusú kutatások adnak információt, mint pl. a Művelődéskutató Intézetben folyó, Hidy Péter által vezetett „Művelődéspolitikai döntések hatásmechanizmusa”.

¹¹⁷ Nyilas György 88. jegyzet alatti, kitűnő tanulmányának a jegyzeteiben és a csatolt kronológikus bibliográfiában az általam áttekintettnél jóval nagyobb irodalmat sorol fel. Tanulmányával együtt ezt az impozáns forrásjegyzéket is az érdeklődők figyelmébe ajánlom!

¹¹⁸ Vitányi Iván: A népművelőképítés ellentmondásai. – Kultúra és Közösség, 1983/1. 106-113. p.

¹¹⁹ Benkő Éva: Megszállottak, átutazók és beletörődők. Népművelők Budapesten. – Népművelési Propaganda Iroda, 1982. 252. p.

¹²⁰ Kovács Flórián: A népművelők és a perifériák. – Alföld, 1983. 10. sz.

¹²¹ Ezekről alapos áttekintést ad:

– Bokor Béla: Integrált törekvések Baranya megye kulturális alapellátásában – Szakdolgozat, ELTE, 1981. 180 p. + melléklete

– Bokor Béla: A közművelődési intézmények együttműködési és integrációs törekvései az 1970-es években – MFKK Egyetem, Társadalmi és Művelődéstervezési Osztály, 1983. 85 p. + 8 p. bibliográfia.

– Balipap Ferenc: Lektorai vélemény... Uott 1983. 9 p.

– Pécs és városkörnyéke közművelődési rendszerét befolyásoló tényezők. Vitaanyag (Összeállította: Bokor Béla) Pécs, Baranya megyei Művelődési Központ, 1982. 88 p.

– A kínálkozó lehetőségek sokaságából a további tájékozódáshoz lásd még az „Állam és Igazgatás” c. folyóirat 1983. májusi számában közölt tanulmányokat!

¹²² Az 50. jegyzetből idézettek mellett lásd: A művelődési otthonok közös fenntartása. A közös fenntartásról szóló megállapodások gyűjteménye. – Szolnok, Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, 1971. 44 p.

¹²³ Több más írás – és főleg szóbeli vita – mellett ez az érdekellentét világosan kiderül a következő tanulmányból: Kovács Sándor: Művelődési otthonok – könyvtárak. Részjelentés a komplex művelődési intézmények működési modellje című kutatáshoz. – Kézirat, Népművelési Intézet Szakkönyvtára, 1977. 45 p. Lásd még továbbá: A közoktatási, közművelődési és sport intézmények összevonását akadályozó problémák, jogszabályok, javaslat megoldásukra – Kulturális Minisztérium, Okta-

tási Minisztérium. Sokszorosítás, 1978. 15 p.

¹²⁴ Kozma Tamás számos cikke és könyve mellett lásd erről az MTA Pedagógiai Kutatócsoport, majd ennek megszűnése után az Oktatókutató Intézet iskolakutatással kapcsolatos kiadványait.

¹²⁵ Lásd például: Szempontok a komplex művelődési intézmények (nevelési központok) telepítési és szervezeti-működési modelljének kialakítását célzó kísérletekhez. – OM, KM Társadalmi Munkabizottsága. 1977. július, 18 p.

¹²⁶ Vészi János: Tovább kell fejleszteni az általános művelődési központokat – Pedagógiai Szemle – 1985. február, 191. p.

¹²⁷ Lásd: Társadalmi tervezés és szociológia (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Szelényi Iván) – Gondolat Könyvkiadó, 1973. Az idézet helye: 15-16. pp.

¹²⁸ Lásd például: – Tervezet új közművelődési módszerek bevezetésére a közművelődési alap felhasználásával – Népművelési Intézet, sokszorosítás, 1974. április, 48 p.

– Új közművelődési módszerek kialakítására irányuló kísérletek s a bevált módszerek elterjesztésének terve. (A Népművelési Intézet előterjesztését megvitatta és elfogadta az OKT Elnökségének 1974. december 2-i ülése) – Népművelési Intézet, sokszorosítás, 1975. január, 22 p.

– Tájékoztató a Népművelési Intézet kísérleteiről (összeállította: R. Mátyus Alice) – Népművelési Intézet (Közművelődési dokumentumok 2. kötet) 1975. 74 p.

– Javaslat szakmai-módszertani központok létesítésére – Népművelési Intézet, sokszorosítás, 1976. április, 12+5 p.

– Jelentés a Népművelési Intézetnek az „új közművelődési módszerek bevezetésére” végzett kísérleti munkájáról – Népművelési Intézet, sokszorosítás, 1977. március, 17+4 p.

¹²⁹ Vitányi Iván: Valóság és lehetőség a művelődési otthonban – Népművelési Intézet, 1979. 168 p.

¹³⁰ Kormos Sándor: Számvetés 1983-ról. Léptünk-e előbbre – Népművelés, 1984/4. 3-6. pp.

¹³¹ A nyitott háznak és a funkcionális tervezésnek is meglehetősen nagy irodalma van már. Csúpn néhány lehetőség az áttekintésre:

– Az előterek hasznosítása – Népművelési Intézet, sokszorosítás, 1976. augusztus, 22 p.

– A közösségi művelődés terei. Alapkérdések. – Népművelési Intézet, 1976. 83 p.

– Nyitott ház kísérletek 1976-1978. Kísérleti jelentés és dokumentumok – Népművelési Intézet, 1978. 169 p.

– Varsányi Gyula: Szempontok a nyitott művelődési otthoni tevékenység kialakításához – Népművelési Intézet, 1979. 55 p.

– Nyitott ház 1979. Munkaterv. – Népművelési Intézet, 1979. 202 p.

– Intézményszervezeti tervek városban és falun – Népművelési Intézet, 1978. 60 p.

– A művelődési otthonok szervezeti kérdései – Népművelési Intézet, 1980. 68 p.

– Tanulmányok a városi alapellátás problémáiról – Népművelési Intézet, 1980. 128 p.

¹³² Lásd erről: Sz. Tóth János: Előterjesztés és javaslatok a közművelődési vállalkozások kibontakoztatására – Kultúra és

Közösség, 1982/4. 40-47. pp.

¹³³ A burjánzó irodalomban összefonódik a reform-gondolat, a falufejlesztési probléma és a társadalmi nyilvánosság új fórumainak megteremtése. Csak néhány, a további tájékozódást elősegítő irodalom:

– Falu és közigazgatás. Összeállítás az Új Forrás 1984. áprilisi számában.

– Területileg differenciált oktatás és művelődéspolitikai lehetőségei és szerepe a területfejlesztésben. Szöveggyűjtemény (Szerk.: Kemény Bertalan) – VÁTI és Népművelési Intézet VGMK. Sokorosítás I. kötet, 168 p., II. kötet 95 p.

– Kamarás István – Varga Csaba: Reformvár – JAK Füzetek 7. Magvető Könyvkiadó, 1984. 194 p.

– Népfőiskolai kezdeményezések és tervek 1983-1984. – Népművelési Intézet, 1984. 108 p.

¹³⁴ Bihari Mihály: A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata – In: Politika és politikatudomány. Tanulmányok – Gondolat, 1982. 287 p.

¹³⁵ Csalog Judit: Személytelenül – Élet és Irodalom, 1978. jan. 14., 4. p.

¹³⁶ Litauszki Tibor: Kísérlet a művelődési otthoni tevékenység demokratizálására. – Művelődéskutató Intézet, 1983. 5-6. p.

¹³⁷ Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 69-70. pp.

¹³⁸ Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 199-200. p.

¹³⁹ E terminológiával Kornai János: A hiány című híres könyvére utalok. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 658 p.

¹⁴⁰ Kulcsár Kálmán: A társadalmi tervezés és a szociológia. – In: Társadalmi tervezés és szociológia. Gondolat Könyvkiadó, 1973. 90-91. pp.

¹⁴¹ Kornai János: 139 alatt i.m. 56. p.

¹⁴² Losonczi Ágnes: Az életmódról. – MTA Szociológiai Intézet 1973. 5-6. pp.

¹⁴³ Az 1960-as évek végén kibontakozott kulturális mechanizmus-vita jelentős eseménye volt a Lukács Györggyel készített interjú közzélése. (Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra – Kortárs, 1969. április, 507-518. pp.) Ennek bevezetéseként írta a szerkesztőség, hogy a felmerülő problémákat szinte jelentkezésük pillanatában kell szemügyre venni, hogy megoldásukkal „a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg”. Erre a le nem zárt mechanizmus-vitára is utalok tanulmányom alcímével.

VERSMONDÓ-GRATULÁCIÓ

Édesanyám 1996-ban találkozott először az újsággal. Elmondása szerint egy könyvvásárlás alkalmával figyelt fel a Magyar Versmondók Egyesületének felhívására. Mivel szereti a verseket, és szeret olvasni, ezért úgy gondolta, hogy ő is bekapcsolódik ebbe a körbe. Azóta évente négy alkalommal várjuk kíváncsian az újabbnál újabb és szebbnél szebb verseket.

Amikor először fogtam a kezembem, egy iskolai szöveggyűjteményre emlékeztetett. De amikor beleolvastam, arra gondoltam, hogy ez sokkal több, mint egy hagyományos irodalmi szöveggyűjtemény. És miért is mondom ezt? Ahogy olvastam, feltűnt, hogy a régi, híres nagy magyar költők versei közt azoké is megjelenik, akik még csak most kezdik ízlelgetni a költészet nyelvét. Akik e folyóirat segítségével nem csak a közvetlen környezetre hathatnak, hanem az egész ország megismerheti őket. Mind emellett feltűntek a versek közötti rajzok, amelyek színvonalasabbá, figyelemfelkeltőbbé teszik az újságot. A rajzok is, mint a versek, valamiféle érzelmi hatást, élményt nyújtanak az olvasó számára. A *Versmondó*-t az iskolai tanulmányaimhoz is gyakran előveszem. A versek melletti magyarázat sokszor segített az iskolai órán is, ha éppen olyan művet tanultunk, ami már megjelent. Sokkal könnyebb volt megérteni, mert érdekesen és nem tankönyvjellegűen írta le. De ez a folyóirat nem csak tanulságos, hanem egyfajta művelődést és kikapcsolódást is nyújt az olvasónak. Segítségével megemlékezhetünk az éppen aktuális, az irodalommal kapcsolatos történelmi évfordulókról is. És az embereket tájékoztatja a meghirdetett irodalmi versenyekről, pályázatokról, kiállításokról, versnapokról és író-olvasó találkozókról.

Nagyon örülök, hogy megismerhettem ezt az újságot, és remélem, hogy mások is örömeiket lelrik olvasásában. Bízom benne, hogy még sokáig forgathatom, és vehetem elő a tanulmányaim során. Gratulálok, hogy sikerült egy ilyen színvonalas újságot kiadni.

Szekeres Tímea, gimnáziumi tanuló

